

Braun Róbert: A délszlávok és a szlovén kérdés kezdetei.¹

1. Bevezetés. — 2. Szláv nyelvek. — 3. A horvát-szerb tájszólások és a szlovén nyelv. — 4. Szlovén faji jellem. — 5. A szlovének az illír mozgalomig. — 6. Pánszlávizmus és illírismus.

1. Bevezetés.

A szlovének száma legkedvezőbb esetben sem több másfél milliónál. Gazdaságilag igen szegények, társadalmilag Európa legtagozatlanabb népei közül valók, történelmük oly szegényes, hogy tiszta típusául tekinthetők a történelemnélküli népnek, irodalmuk pedig teljesen helyi érdekű. Mindamellet nem érdektelen és tanulságnélküli e nép helyzetével foglalkozni. Fontosak földrajzi helyzetüknél fogva, mert a németek útja. az Adriai-tengerhez rajtuk keresztül visz és érdekesek, mint típusai a nemzeti létében fenyegetett népnek, melyre nézve a nemzeti megerősödésen kívül kétféle megoldás is lehetséges: beolvadni egy nagyobb rokon népbe (a horvát-szerbbe) vagy egy idegenbe (a németbe).

A nemzet és nemzetiség egyik lényeges attribútuma bizonyos minimális lélekszám. A fogalom meghatározásnál elméleti szerzők pozitív számot nem említene. Így például Jászi szerint

¹ A szerző kénytelen az olvasót eleve figyelmeztetni arra, hogy e dolgozat írásakor irodalmi segédeszközök dolgában nagyon korlátozva volt. Tartózkodási helyén sem polgári népesség, sem könyvek nem voltak találhatóak. Irodalom tekintetében néhány saját könyvén kívül teljesen egy szlovén pap könyvtárára volt utalva, melyet nem minden nehézség nélkül közelíthetett meg. E könyvtár csaknem kizárólag szlovén és horvát művekből állt, így tehát az egyéb nyelvű irodalmat egyáltalában nem vehette figyelembe. E korlátozásból azonban oly haszon járt, mely talán felér a vele járó kárral. Képzeld csak el az olvasó, hogy milyen képet nyerne az az idegen, aki a magyarságot oly idegen szerzők műveiből volna kénytelen megismerni, akik magyarul nem tudtak vagy magyarokéiból, akik idegen nyelven írtak. Az idegen nyelven író magyar szerzők műveiben a magyarság oly színben tűnik fel, amilyennek az írók szeretnék, ha az idegen látná. Az az érzése volt a szerzőnek hogy ez oly különbség, mint mikor egy házat csak kívülről nézhet és gazdjával csak tolmács segítségével beszélhet, avagy bemehet a szobákba és akadálytalanul beszélgethet a benne lakókkal, az idegenek pedig rajta kívül be nem mehetnek a házba.

„a nemzetiség oly egyazon nyelvet beszélő nagyobb ember-tömeg”² stb. Természetes, hogy e „nagyobb embertömeg” száma módosul ama kulturális és gazdasági erő szerint, melyet e tömeg képvisel. Alig szorul például bizonyításra, hogy a norvégok vagy dánok, noha alig vannak többen a horvátoknál, inkább bírnak a nemzeti létehez szükséges alapfeltételekkel, mint a horvátok.

Európának sok oly nemzetisége van, melynek létét a csekély lélekszám veszélyezteti. Ilyenek: a baszkok, a bretonok és az összes kelta népek, a lausici szerbek, a rétorománok, az albánok, a litvánok, a lettek, az esztek és egy sereg ural-altáji nép Oroszországban, nem is szólva a Kaukázus tarka népkeverékéről. Vannak továbbá oly népek, melyek nyelvileg eléggé közel állanak egy szomszédos, őket számban és kultúrában felülmúló néphez, hogy beolvadásuk, ha maguk is akarják, lehetséges. Egyéb társadalmi tényezőktől, mint a történelmi fejlődéstől, gazdaság-földrajzi helyzettől, vallástól függ, hogy a nyelvi különbség mekkora erővel hat. Néha kis nyelvi különbség alapja teljes nemzeti önállóságnak és külön irodalmi nyelvnek, máskor jelentősebb nyelvi különbség sem akadály a nemzeti egységnek. (Például a holland „nyelv” és a német, ellenben a szicíliai vagy nápolyi „dialektus” és az olasz.) Az ily félig dialektust, félig külön nyelvet beszélő népek száma is nagy Európában. Ilyenek: a katalónok (spanyolokhoz), provanszálók (franciákhoz), flamandok (hollandokhoz), norvégok (dánokhoz), tótok (csehekhez), szlovének (horvát-szerbekhez), macedónok (az előbbiekhöz vagy bolgárokhoz), rutének (oroszokhoz).

Az ily nemzeti létükben meg nem szilárdult népek, ha önálló nemzetté nem alakulnak, két eshetőség előtt állnak: vagy idegen vagy rokon népbe olvadnak be. E labilis helyzet rendszerint nem tarthat sokáig. Úgyszólván szemünk előtt folyt le a finnek emancipálása a svéd kultúra, a cseheké a német, a bolgároké a görög alól és alig néhány éve, hogy a norvégok teljesen elvetették a dán irodalmi nyelvet. A teljesen beolvadt népek, illetve megszűnt nyelvek száma oly nagy, hogy felsorolásuk teljes lehetetlenség volna; bizonyos, hogy számuk sokkal nagyobb, mint a ma élő népeké és nyelveké.

2. Szláv nyelvek.

Aki a szláv nyelveket nem ismeri, az analógiától vezetve, könnyen hajlandó az egyes szláv nyelvek közti viszonyt a román vagy germán nyelvek egymásközti viszonyához

² *A nemzeti államok kialakulása.* Bp. 1912. 9. 1.

használnak képzelni. Ez azonban tévedés volna, mert a szláv nyelveknek egymáshoz való rokonsága sokkal nagyobb. Mint V. Hruby: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen* (Wien: Hartleben. VII, 184 l.) című művében mondja:³ „A szláv nyelveknek eltérő fejlődésük dacára... *ugyanaz a nyelvtani és lexikális alapjuk van*; az eltérések egészben véve alig nagyobbak, mint az olasz vagy német dialektusoké. Hiszen a mindennapi tapasztalat mutatja, hogy a különféle törzsii szlávok a maguk nyelvén jól megértik egymást... A szerzőnek gyakran volt alkalma megfigyelni, amint cseh, lengyel és orosz munkások horvát házalókkal a maguk nyelvén órák hosszát zavartalanul beszélgettek.” (2. l.) E sorok írójának is gyakran volt alkalma e tapasztalatot tenni katonai szolgálata ideje alatt, amikor szerbek és oroszok érintkezését figyelhette meg nap nap után bosnyák, horvát, cseh, tót és szlovén legénységgel. Mikor bosnyák legénységéhez cseh kiegészítést kapott, hallotta, amikor első nap egy bosnyák bosszúsán mondta: De nehezen lehet ezeket a cseheket megérteni! Tót tisztiszolgája is rövid idő múlva zavartalanul beszélgetett az oroszokkal, az anyanyelvétől eltérő szókat pedig inkább komikusoknak találta és mint valami egyéni szeszélyességet fogta fel, de nem igen lehetett az az érzése, hogy idegen nyelvet hall.

Mindamellettt túlzás volna azt képzelni, hogy a szlávok általában véve akadálytalanul értik meg egymást. Mindenekelőtt kiemelendő, hogy egyes szláv nyelv a csoport bizonyos tagjaihoz nagyobb hasonlóságot mutat, mint a többihez. Például a cseh közelebb áll a lengyelhez, mint a bolgárhoz. Hruby idézett művében földrajzi és nyelvi centrumnak a tótot tekinti és nyelv hasonlóság tekintetében ezt a sorrendet állapítja meg: orosz, lengyel, cseh-tót, horvát-szerb, szlovén. (A bolgárt nem említi; ez talán az orosz és horvát-szerb között foglalhatna helyet.) Az egymás megértése azonban egyáltalában csak *cum grano salis* értendő. A primitív életviszonyok között is szükséges szókincs (testrészek, rokonság stb.) természetesen nagyobb megegyezést mutat, mint egyéb szókincs. így tehát lehetséges, hogy két különböző szláv primitív dolgok tekintetében nagyjában azonnal megérti egymást, ami azonban korántsem jelenti azt, hogy egyáltalában ne volna akadály köztük a megértésben. Egy szám ad talán fogalmat a rokonság fokáról. Kosutič kitűnő orosz olvasókönyvében, amelyet a

³ Bár e kis mű nem tarthat igényt elméleti tökéletességre, a jelen tanulmány céljainak azért felel meg leginkább, mert célja tisztán gyakorlati: segédkönyv akar lenni annak számára, aki egy szláv nyelvet tud, hogy a többi szláv nyelvet szóban és írásban megértse.

szerb középiskolák felső osztályaiban és az egyetemen használnak, azt mondja, hogy normális orosz prózában egy szerb a szavak 60—70%-át érti meg helyesen.⁴ (Tudniillik sokszor a szó értelme erősen módosul.) Végül, minthogy e kérdésben a szlávok éppen nem elfogulatlanok, talán szabad az írónak, mint részrehajlatlan idegennek, saját tapasztalatára is hivatkoznia. A szláv nyelvek közül csak a horvát-szerbet bírja szóban is annyira, hogy egészben véve nagyobb nehézség nélkül képes megértetni magát. Orosz, cseh és szlovén könyvek olvasásánál körülbelül annyi könnyebbséget talált ezáltal, mint mikor a francia nyelv tudása után az olaszhoz fogott. Még egy aránylag a horvát-szerbhez oly közel álló nyelvnek, mint a szlovénnek passzív megtanulása is jóval több munkát igényelt, mint gondolta. Míg például a svéd nyelvnek felületes tudása után három nap alatt megtanult annyira dán-norvégül, amennyi Ibsen prózai drámáinak megértéséhez szükséges, három hónap múlva is csak nagyon fogyatékosán értette meg a naponta kezébe kerülő szlovén hírlapot. Itt azonban viszont nem hagyható számításon kívül, hogy a szláv anyanyelvűnek sokkal szilárdabb alapot nyújt anyanyelve, mint például e sorok írójának vagy más nem-szlávnak egy szláv nyelv többé-kevésbé felületes tudása és hogy ennél fogva a született szláv óriási előnyben van új szláv nyelv tanulásánál egy idegennel szemben. A latin nyelvnek nyolc évi iskolai tanulása és a német nyelvnek alapos ismerete természetesen megkönnyíti számunkra a román és germán nyelvek tanulását. E tisztán gyakorlati és tapasztalati észrevételek azért szükségesek, mert nyelvtudományi művekből hiányoznak, pedig a politikában épp ezek a gyakorlati tények a fontosak.

A szláv nyelvek a következő csoportokba oszthatók.⁵ I. Keleti szlávok: oroszok, rutének. II. Északnyugati szlávok: lengyelek, csehek, tótok, lauzici szerbek. III. Délszlávok: szlovének, horvát-szerbek, bolgárok. A legtöbb szláv író a rutént és tótot nem tekinti külön nyelvnek, hanem csupán az orosz, illetőleg cseh nyelv dialektusának.

3. A horvát-szerb tájszólások és a szlovén nyelv.

Ama szoros nyelvi, politikai, földrajzi és történeti kapcsolatnál fogva, mely a szlovének és horvát-szerbek között van szükséges az utóbbi nyelvterület felosztásának rövid ismertetése. A horvát-szerbben három, földialektus van, melyet a „mi”

⁴ *Primeri knjizevnoga jezika ruskog. I. Tekstovi. 2. izd.* Beograd: Drgavna stamparija 1911. VIII. 1.

⁵ L. Bonkáló Sándor: *A szlávok.* Bp. 1915.

névmás különféle megjelölése, tehát *kaj*, *ča* és *što* szerint neveznek *kajkavac*, *čakavac* és *štokavac* nyelvjárásnak. Az elsőt a három horvát ősvármegyében beszélik, Varasdban, Kőrös-Belovárban és Zágrábban; a másodikat Dalmácia északi részében a tenger melléki Horvátországban és Isztriában; a harmadikat pedig a nyelvterület hátralevő, tehát túlnyomóan nagyobb részben. A *štokavac* nyelvjárás maga is három alosztályra oszlik. Aszerint, ahogy a régi szláv *je* hangot *i*-nek, *e*-nek vagy *ije*-nek ejtik, van *ikavac*, *ekavac* és *ijekavac* dialektus. E nyelvjárások és alosztályaik elterjedtsége a történelem folyamán változott, egészben véve a *štokavac* dialektus, nevezetesen ennek *ekavac* fajtájának előnyére. A régi irodalomban a *cakavac* dialektusnak alig jut szerep, ellenben a *kajkavac*nak virágzó irodalma volt, míg a *štokavac* a régi raguzai irodalmat számíthatja magához, mely az összes szláv népek büszkesége. A horvát-szerbek maguk a *štokavac* dialektus *ijekavac* ágát tartják klasszikusnak, kivált amint Hercegovinában, Délboszniában és a vele határos szerb területen beszélik. Ezen jelent meg Vuk St. Karadžić klasszikus népköltészeti gyűjteménye és ezt sikerült gyűjtője nagy irodalmi tekintélyének és energiájának diadalra juttatni az akkor használt korcs szerb-orosz-egyházi szláv⁶ keverék helyett, egy oly helyesírással kapcsolatban, mely egyáltalában a legfonetikusabb helyesírás. Ezt a nyelvjárást használják irodalmi nyelvvül a horvátok és montenegróiak, míg a szerbek az *ekavac* nyelvjárást fogadták el, melynek klasszikus hazája Sumadia, a Belgrádtól délre eső vidék. Az *ijekavac* és *ekavac* közti különbség azonban nem nagyobb, mint például a magyar irodalmi nyelv szokásos és annak alföldi *ő-ző kiejtése* közt. A nyelvtan és szókincs ugyanaz, azzal a megszorítással, hogy azonos jelen-

⁶ Az egyházi szláv nyelv a Cirill- és Method-féle VIII. századbeli bibliafordítás nyelve, melyet a szlavisztika mai állása szerint az akkori szláv nép Szaloniki vidékén beszélt, ahonnan a görög fordítók maguk is származtak. E nyelvet a pravoszláv szlávok átvették, azonban lassanként a saját nyelvük szerint módosították és így keletkezett egy bolgár, egy orosz, egy szerb, sőt minthogy valaha a horvátoknak is sokkal nagyobb mértékben volt szláv liturgiájuk, mint ma, egy horvát egyházi szláv is. Eleinte a bolgárok uralkodtak a szláv irodalomban, de kivált a török hódítás után a vezetés egyre inkább, sőt kizárólag orosz kézbe került. Minthogy az osztrák kormány a cirill-betűs könyvek nyomtatását nagyon megnehezítette és ily nyomdák Oroszországon kívül alig voltak, az orosz egyházi szláv nyelven nyomott könyvek és ezek nyelve lett orrá az összes pravoszláv szláv országokban. E holt nyelv volt Karadžić előtt a szerbek irodalmi nyelve is és e nyelv alól maguk az oroszok is csak nehezen és csak részben emancipálták magukat. Ez okozza, hogy az orosz ortográfia épp oly történelmi és nem fonetikus, mint például az angol.

tésű szóknál egyik kifejezés használatosabb az egyik, mint a másik irodalmi nyelvben, anélkül azonban, hogy — ritka kivételektől eltekintve — érthetetlen volna az előbbit használók előtt. (Mintha például az erdélyi írók tengeri vagy kukorica helyett törökbuzát írnának, vagy mint ahogy a bécsiek *Bub*-ot mondanak és írnak, a berliniek *Junge*-t, az angolok *autumn*-t, az amerikaiak *fall*-t.) Nagy tévedés volna azonban azt hinni, hogy a horvátok az egyik, a szerbek a másik dialektust beszélnek. A horvátok és szerbek közt semmiféle nyelvi elválasztó vonal nincs, nyelvileg a két nép egységes, a különbség csakis a valláson, afele ezzel összefüggő cirillbetűs, illetőleg latin íráson és a külön történelmi fejlődésen alapul. Az utóbbinak tulajdonítható, hogy van külön horvát és szerb irodalom, melyek egyesítése csak posztulátum, mely teljesítve máig sincs.

A horvát-szerb nyelvjárások e vázlatos ismertetése azért volt szükséges, hogy a szlovén nyelvnek hozzá való viszonya érthetőbb legyen. A szlovén nyelv maga, noha csak 1,350.000 ember beszéli, korántsem oly egységes, mint a horvát-szerb. Glaser szlovén irodalomtörténetében⁷ a következő nyelvjárásokat különbözteti meg: 1. magyar, pannóniai vagy murán túli; 2. kajkavác vagy horvát-szlovén; 3. stájer; 4. karintiai; 5. felsőkrajnai; 6. alsókrajnai; 7. karszt-tengerparti és 8. venetoi (Olaszországban). Mint ebből látszik, Glaser és a szlovének általában a kajkavác nyelvjárást szlovénnek és nem horvátnak tekintik. E nyelvjárások két főcsoportba foglalhatók: északkeleti és délnyugati csoportba. E dialektusok közti eltérés, amennyire elméleti fejtegetések után megítélhető, a nyelvterület csekély kiterjedéséhez képest nem éppen jelentéktelen.

A horvát-szerb nyelv kétségkívül az összes szláv nyelvek közül a legnagyobb hasonlóságot mutatja a szlovénhez. Bizonyára nem túlzás azt mondani, hogy egy szicíliai dialektust beszélő olasznak nehezebb az irodalmi olaszt vagy egy plattdeutschnak nehezebb a németet megtanulnia, mint egy szlovénnek az irodalmi horvát-szerbet. A szlovének csekély száma és a nagy nyelvi hasonlóság okozta, hogy a múlt század 40-es éveitől állandóan napirenden van, kisebb-nagyobb intenzitással, a horvát-szerb nyelvnek irodalmi nyelvül való elfogadása. Hogy valamely nyelv annyira eltérő-e egy nagyobb rokon nyelvtől, hogy jogosult vagy szükséges annak külön irodalmi használata, inkább politikai, mint nyelvészeti kérdés. Tévednek azok a filológusok, akik azt hiszik, hogy egy nép politikai szimpá-

⁷ *Zgodovina slovenskega slovstva. I—L. k.* Ljubljana: Slovenska matica 1894—98.

tiáira vagy éppen hovatarozására a nyelvtudomány vívmányainak bármiféle hatása is lehetne. A nyelvrokonság természetesen elsőrendű gyakorlati fontosságú tényező. Például kétségkívül fontos politikai tény, hogy a csehek vagy lengyelek nyelve rokon az oroszokéval. Ezt azonban nyelvtudomány nélkül is tudjuk. Ellenben a macedónok politikai hovatarozására semmiféle fontossága sincs a nyelvtudomány ama megállapításának, hogy a macedónok nyelve a szerbhez áll-e közelebb vagy a bolgárhoz.⁸ Itt nyilván idegen területre tévedt a nyelvtudomány.

A szlovén és horvát-szerb rokonságának kérdésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy mint már a fentiekből is láttuk, egyik nyelv sem teljesen egységes, mindegyiknek vannak az irodalmitól többé-kevésbé eltérő nyelvjárásai. A Horvátország nyugati részében beszélt kajkavac nyelvjárás általában oly közel áll a szlovénhez, kivált annak stájer nyelvjárásához, hogy tisztán nyelvi szempontból a kajkavacok bátran számíthatók a szlovénekhez, sőt a szlovének oda is számítják. A két nyelv e két határos dialektusa, a kajkavac és a stájer-szlovén világosan mutatják, hogy a két nyelv közt lassú, fokozatos az átmenet, mint nyilvánvaló, hogy a bolgár és szerb nyelv közt is vannak ily átmeneti dialektusok és hogy ilyeneket beszélnek Macedóniában is.⁹ A kajkavac tehát, ellentétben a többi horvát-szerbvel, könnyen érti meg a szlovén irodalmi nyelvet, valamint a stájer-szlovén is a horvát-szerb irodalmi nyelvet. Történelmi okok magyarázzák, hogy a kajkavacok, akiknek pedig a XVII. században maguknak is virágzó irodalmuk volt, nemcsak hogy sohasem gondoltak arra, hogy a szlovénekhez csatlakozzanak, hanem ellenkezőleg, ők voltak mindenkor a *par excellence* horvát nép, a hangadók, a vezetők. A mai irodalmi nyelv át

⁸ Jellemző példa erre Prof. Bélie orosz és bővebb kiadásban szerbül megjelent műve: *Srbi i Bugari u medjusobnom ratu*. Beograd 1913, aki tisztán a filológia segítségével akarja a macedónkérdést megoldani.

⁹ Ugyancsak ily átmeneti dialektust beszélnek Bulgária és Szerbia határvidékén Vranje és Szófia közt a *sop*-ok. A Szófiáig terjedő nyelvterületen tehát a szerb filológusok egyelőre csupán igen erős szerb nyelvi befolyást konstatálnak, de ha a kedvező politikai előfeltételek megvolnának, kevés kétség van aziránt, hogy e lakosságot tiszta szerbnek jelentenék ki. Játszva mutatnák ki, mint a macedónoknál, hogy az utánvetett névelő stb. egyáltalában nem bolgár nyelvsajátság, hanem albán vagy kucovlah eredetű és hogy ez egyáltalában semmit sem bizonyít, hogy a nép magát bolgárnak nevezi, mert ezt a nép csak a törököktől való féltében tette, akik a szerbet mint szabadságszerető népet üldözték, ellenben a szolgálai természetű bolgárral nem törődtek. E sorok írója csak sajnálattal gondol arra az időre, melyet az ilyféle szerbnyelvű macedón irodalom olvasására elvesztegetett.

vétele folytán azonban e dialektus egyre szűkebb körre szorul és lehetséges, hogy teljesen ki fog veszni.

A két nyelv egységének barátai rendszerint azt állítják, hogy a szlovén és horvát-szerb közti különbség oly csekély, hogy a kölcsönös megértésnek semmiféle akadálya nincs.¹⁰ Hogy azonban ez az állítás erős túlzás, azt mutatják a következő tények, melyeket e sorok írója saját, már említett személyes tapasztalatán kívül példaként említ. A horvát Matica szlovén tagjai számára egy kis nyelvtant és szótárt adott ki,¹¹ hogy ezek „könnyebben és jobban értsék meg azokat a könyveket, melyeket a Matica kiad”. E szótár természetesen nem teljes és csupán a nagyon eltérő szókat tartalmazza. A horvát Matica ad ki szlovén és a szlovén Matica horvát-szerb könyveket is, ezek eléggé sűrű nyelvi magyarázó, fordító jegyzetekkel vannak ellátva. Például a *Hrvatska knjiznica* 1. füzetében, mely pedig jóval ritkább nyomású, mint például a mi *Modern könyvtár*-unk, oldalanként átlag 15—20 szó van szlovénül magyarázva az olvasónak. És ami talán döntő, szokásban van könyveket egyik nyelvből a másikra fordítani, almi világos jele a meg nem értésnek. Például a svédek dán vagy norvég írókat csak igen ritkán fordítanak le és tudtommal Ibsen nincs svédre fordítva és Strindberg sem dánra. Brandes Svédországban dánul tartja előadásait.

Ez azonban magában véve még korántsem jelenti azt, mintha a horvát-szerb nyelv irodalmi recipiálása utópia volna. E tekintetben a nyelvi hasonlóság foka csak egyik tényező, más, fontosabb tényezők mellett. Elvégre a mai német vagy angol irodalmi nyelv szintén csak recipiált nyelvek, melyeket a „nép” sehol sem beszélt és melyek többé-kevésbé „mesterséges” nyelvek. Hogy e tekintetben mennyire mehet egy nép, eléggé mutatja a norvégek példája. Ibsen nyelvi tekintetben igen konzervatív volt és nem tért el a dán irodalmi nyelvtől. Björnson már erősen használta az északi nyelvjárás szókincsét. Ma pedig egy teljesen önkényesen az Edda norman nyelve és a mai északi dialektus alapján konstruált „mű”-nyelv van elfogadva. Még nyolc év előtt így beszélt e nyelvről előttem egy skandináv: Egyelőre kevesen beszélnek, de nagyon szép nyelv. És ma már ez a norvég népiskolák nyelve. Ha lehet egy *ad hoc* csinált nyelvet recipiálni, miért ne lehetne egy meg lehetőségen hasonló élő rokon nyelvet? Ha pedig egy nyelv el van fogadva irodalmiul, meglepő erővel és gyorsasággal terjed.

¹⁰ E sorok írója még egyáltalában nem akadt idáig oly szlovénre, aki más nézetet lett volna.

¹¹ *Rjecnik hrvatsko-slovenski*. 2. izd. Zagreb 1895.

Elfogadás természetesen úgy értendő, hogy a nép minden társadalmi osztálya, elsősorban a művelt osztály, kényszer nélkül fogadja el. Az irodalmi nyelv, mint a műveltség ismertető jele, kiszorítja vagy legalább is háttérbe szorítja a dialektust. Hogy az irodalmi nyelvnek, mint finom, úri nyelvnek, mily meglepő terjeszkedő képessége van még az analfabéták közt is, azt mutatja egy balkáni példa, melyet egy norvég, tehát eléggé távolálló és ennél fogva objektív filológus említ. Délszerbiai útján egy teljesen analfabéta fiatal leányt figyelt meg, aki affektáltan a sumadiai, irodalmi nyelvet beszélte az ott szokásos déli dialektus helyett. (O. Broch: *Die Dialekte des südlichen Serbiens*. Wien: Schriften der Balkankommission 1903. 10. 1.) E sorok írója 12 évvel később járt Nis vidékén, mindenféle rangú és rendű emberekkel beszélt, de mint idegen semmiféle különbséget sem volt képes felfedezni az ő nyelvük és a Belgrad vidékén (Sumadia) beszélt nyelv közt. A magyar paraszt is kezdi elhanyagolni azokat a kifejezéseket, nyelv-sajátosságokat — már amennyire tudatosakká válnak előtte —, melyek az úri osztálytól megkülönböztetik; például a fiatalabb nemzedék a kend helyett a magá-t használja és mint világtól elmaradtat megmosolyogja azt, aki még mindig kend-et mond. Maga a páratlan szerb epikus „nép”-költészet, melyből a horvát-szerb irodalmi nyelv kialakult, mint ma már kétségtelen, egyáltalában nem népies eredetű, ahogy első nagy gyűjtője, Vuk St. Karadžić és az európai romantikusok vélték, hanem ellenkezőleg, a középkori feudális nemesség költészete, amelyet a nép csak átvett. (L. Dr. Branko Vodnik bevezetését *Izbrane narodne pesmi hrvatsko-srbske*. I. Ljubljana: Matica Slovenska 1913.) Ma már csak csodálni lehet a romantikus irodalom pszichológiai érzéketlenségét, hogy még csak észre sem vette e költészet lovagi, nemesi levegőjét.¹² Megszakítás nélküli, régi

¹² A klasszikus kosovo-i ciklus fő erkölcsi motívuma, melynek még; a kereszténységénél is nagyobb szerep jut, a lovagi hűség a hűbérúr iránt, mely általában a régibb szerb epikai költészetben nem kevésbé fontos, mint akár a *Nibelungenlied*-ben vagy a *Chanson de Roland*-ban. Például Kraljevič Marko, a balkáni keresztény epika főhőse, mint a szultán hűbérese az ő hadseregében harcol. (Hozzátehetjük, hogy nemcsak a költészetben, de valóságban is. Sőt mi több, az ő szolgálatában, egy keresztény fejedelem ellen harcolva esett el, noha erről a költészet hallgat.) Képzeltető ennél kevésbé népies eredetű motívum? A királyság isteni eredete, egy szintén igen kedvelt motívum, ugyancsak feudális származásra vall. De bárhol lapozzunk Karadžić gyűjteményében, bajvívó lovagokra, erkélyükről kihajló királykisasszonyokra, sólymászó vadászokra bukkanunk. Marko Kraljevič kedves sólymáról külön énekek szólnak. Igaz, hogy e hősök alig felelnek meg a mai értelemben vett lovagiasság fogalmának, mert például a szolgák nem mernek Marko közelébe menni, mert nem lehet tudni

történelmi hagyományok képesek csak Európában az iskola, újság és fejlett közlekedés nivelláló hatását a dialektusra ellensúlyozni. Már például Amerikában az idegen füle a newyorki és san franciscoi angol beszéd közt aligha tud különbséget felfedezni, sőt a newyorki bankár és a *Wild West*-en élő farmer beszéde közt sem és tárgyilagos angolok állítják, hogy az amerikai néger nyelve „irodalmibb” az angol farmerénál.

A horvát-szerb nyelv irodalmi recipiálására irányuló törekvések különös erővel az illír mozgalomban nyilvánultak meg, melyről alább, a történelmi részben lesz szó.

4. Szlovén faji jellem.

Itt volna talán leginkább helyén való a szláv népjellemről általában, különös tekintettel a szlovénekre, néhány szót szólni. A szlávok általában hiszik, hogy vannak oly tulajdonságok, melyek őket fajuknál fogva élesen elkülönítik a germán és román népektől. Egy jeles szlovén szociológus, akire a történelmi részben gyakran lesz utalás, körülbelül ezeket mondja.¹³

A legfinomabb pszichológiai és szociológiai elemzések azt mutatják, hogy a Kollár emlegette szláv gyengédség, lágyság a valóságban passzivitás, rezignáció, fatalizmus. Gondoljunk az orosz muzsikra. De a szlovén sem más. Semmit sem tesz külső hatás nélkül, átengedi magát sorsának és nem mozdul,

talán részeg és lovával elgázolja őket; ugyancsak Marko az őt kikosarazó leánynak levágja jobb karját és kiszedi szemeit (*Sestra Leké kapetana*), egy más alkalommal pedig egy lovag feleségét udvariatlan válaszáért akként utasította rendre, hogy

Ujján levő aranyos gyűrűvel,
Tenyerével úgy ütötte arcul,
Hogy utána orcáján seb támadt
És szájából három ép fog kihullt.

(*Marko Kraljevič i Filip Madžarin.*)

Azonban ha ez egy lovagot diszkvalifikál, Cid sem volt különb lovag, természetesen nem a Herder-féle német polgári átdolgozás, hanem az eredeti spanyol hagyomány alapján.

A lovag és a költő közti viszonyt legszemléletesebben Petar Hektorovič raguzai nemes (1487—1572) következő sorai mutatják:

A mi urunk mezőn sétál
A sétálásért
A fejében selyem kalap
Csak az árnyékért
A kezében arany könyvek
Szórakozásért
Előtte szolga énekel
Dicsőítésért.

Milorad Medini: *Povjest hrvatske knjizevnosti u Dalmaci ji i Dubrovniku*. Zagreb: Matica hrvatska 1902. I. k., 211. l.

¹³ *Bleiweisov Zbomik*. 212—13. l.

ha nem lökik. Panaszkodik és többnyire a türelmes bárány szerepét játssza, amellet pedig brutális lefelé és alázatos felfelé. Ebben persze az ezeréves szolgaságnak is van része. Mi a teendő a jövőben? A szláv szenti mentalitásba, mely üres deklamációban nyilvánul meg, egy kis germán energiát kell oltani, mely önmagában csak brutális uralomvágyban jelentkezik. Ez a helyes megoldás, a szintézis, nem pedig a szétválasztás, a szembehelyezés, azzal a jelszóval, hogy itt szlávok, ott germánok. A harcos, a katasztrófális szláv teória hívei tele poharakat ragadva, kardról és vérről szónokolnak, a kritikusabb elmék azonban magukban keresik a hibát és fáradtságos munkával igyekeznek népük szellemi és anyagi elmaradottságát pótolni. Mint a jeles szlovén költő és kritikus, Stritar mondja: csak a szlávok oldhatják meg a társadalmi kérdést, mert náluk szocializmus egyet jelent a kereszténységgel és a szlávsággal.

Bár e fejtegetések nagyon plauzibiliseknek látszanak, sem elméletileg nem tarthatók fenn, sem a tapasztalat nem erősíti meg őket. Az elméleti hiba ez. Az összes szláv népek szabad fejlődésükben idáig vagy idegen uralom, vagy belső abszolutizmus által voltak akadályozva. Ha voltak és vannak az összes szláv népeknek közös tulajdonságaik, mint a passzivitás, az alázatosság és a hirtelen előtörő brutalitás, ezekről még nincs bebizonyítva, hogy a szláv faj inherens sajátosságai, hanem lehetnek egy rokon fejlődésű történelem következményei. És ha erre azt válaszolná valaki, hogy a tényen magán, tudniillik, hogy vannak ily belső tulajdonságok, az mit sem változtat, hogy öröklött faji tulajdonságok-e ezek vagy a történelmi fejlődés következményei, ez az álláspont sem tartható fenn.

Talán egy analógia világíthatja meg e két álláspont közti különbséget. Ha egy zsebóra megáll, nem lehet azt mondani, hogy mindegy, hogy miért áll. akár azért, mert egy homokszemecske esett belé, akár azért, mert rugója eltört. A homokszemecskét egyszerűen kirázhatom és az óra) tovább jár. Ily mechanikus ok a szlávok elnyomatása, mely ha megszűnik, azonnal vége (természetesen *cum grano salis*) a passzivitásnak és alázatosságnak. Ezt a tapasztalait eléggé bizonyítja. E sorok írója elégszer látta Amerikában a szlávokat mint gyári munkásokat és mint földműveseket. Nézze meg bárki a lengyel parasztok virágzó farmjait és kérdezze meg bárki a bennszülött amerikai véleményét e lengyel parasztokról: szorgalmat, kitartást, vállalkozó szellemet, de nem passzivitást fog találni. Vagy menjen bárki most is, a háború után Szerbiába vagy akár csak a délmagyarországi szerbekhez, kinek jut itt eszébe passzivitásra gondolni? Ellenkezőleg, e sorok írója még egy európai

országban sem érezte annyira — természetesen a méretek leszámításával — a valódi demokrácia, tudniillik a jogi, társadalmi és vagyoni egyenlőség mellett a lázas szellemi és anyagi haladás vágyát (és a vele kapcsolatos korrupciót), mint Szerbiában, ebben a miniatűr Amerikában, melynek még Wild West-je és California-ja is volt Újszerbiában. A szerb paraszt annyira nem passzív, hogy Szerbia talán az egész világon az, egyetlen ország, ahol a radikalizmus hívei falun, a konzervatívok pedig városokban találhatók. Vagy talán a csehek passzívek és rezignáltak? A huszita háborúk és a cseh újjászületés a XIX. században egészen mást bizonyít. Az orosz muzsik természetesen sok mindenben különbözik az amerikai farmertől, de abban alighanem egyezik, hogy jobb szeret egy hold földről 20, mint 10 métermázsza búzát learatni (ha tudniillik magának aratja) és jobb szeret jól, mint rosszul élni. De ez minden nép sajátsága. Mert egyáltalában nem láthatni nyomát sem annak Amerikában, hogy a kínai vagy hindu természetében volna, hogy egy marék rizzsel beérje. Bár e sorok írója a szlovén parasztot alig ismeri, élelmességét, agilitását sokszor hallotta dicsérni. Azt mondják róla, hogy (akárcsak a szerb paraszt) mindegyik született kereskedő és ezt eléggé igazolja az, hogy szlovén földön a zsidó sehol sem tudott gyökeret verni. A szlávoknak ez a teljesen ideologikus lélektana épp oly gyöngelábon áll, mint az az elmélet, mely a pravoszláv vallásban keresi a szláv pszichológia alapját, mint amely „öntudatra nem ébreszt, gondolkodásra nem készítet, a tömeget a hitélet híján passzivitásra kényszeríti és állandó kiskorúságban tartja”.¹⁴ Lehet, de ez nem akadályozta meg azt, hogy az összes pravoszláv szlávoknak önálló nemzeti államai ne legyenek (a háborúig) és az összes katolikus szlávok ne éljenek idegen uralom alatt. Természetesen a pravoszláv vallásnak vannak a népjellemre pszichikai következményei, de ezek nyilván nem akadályai az öntudatra ébredésnek. E sorok írója e szemlében egy ízben, az amerikai faji kérdés tárgyalásánál, már rámutatott arra, hogy társadalmi jelenségeknél a faji sajátosságokra hivatkozni annyit jelent, mint egy ismeretlent egy másik ismeretlennel akarni magyarázni. Pedig Amerikában inkább lehet fajokról szó (fehérek, négerék, indiánok és mongolok), mint Európában vagy éppen a Monarchiában, ahol legfeljebb nyelvi kérdésről vagy történeti ellentétekről kellene beszélni.¹⁵

¹⁴ Bonkáló, i. m., 26. 1., Sztripszkyre és Alexicsre hivatkozva.

¹⁵ Leglényegesebb különbség az európai u. n. és az amerikai valódi faji kérdés megjelenési formájában az, hogy Európában a nagyobb, erősebb faj asszimilálni akarja a kisebbet, mely ez ellen

5. A szlovének az illír mozgalomig.

A szlovének, mint a többi délszláv törzs, a Kárpátok északi lejtőjéről vándoroltak mai hazájukba a VI. század második felében. Hogy a szlávok az Alpokban autochtonok volnának, amit a németekkel szemben való elsőbbségi jogként régebbi szláv írók hangoztattak, ma már teljesen tarthatatlan álláspont. Északról és keletről nyomultak előre dél és nyugat felé és az ott lakó gyér kelta-római keresztény lakosságot vagy kipusztították vagy annyira teljesen magukba olvasztották, hogy egyes helyneveken kívül semmi nyomuk sem maradt. A megszállt terület a mai szlovén nyelvterületnél mintegy háromszor nagyobb volt, magában foglalta Krajnát, egész Stájer országot, Karintiát, Görzöt, Gradiskát, a mai Veneto, Tiroi és Salzburg keleti részeit, Alsó- és Felső-Ausztria déli és Pannónia nyugati részét. A mai területre való összezsugorodás azonban, bár kétségtelen veszteség jele, mégsem oly nagymérvű, mint első pillanatban látszik. A németiség gyors előretörésének első oka a szlovén település igen gyér volta, úgy hogy a veszteség inkább területi, mint nyelvi, a második pedig az, hogy a lakosság már eleinte is erősen kevert volt, szlovének és németek egymás mellett telepedtek le. A kereszténységet a pannóniai szlávok közé Cirill és Metód hozták, azonban mint ismeretes, munkásságuknak a versengő német papság miatt semmiféle marandó nyoma nem volt Pannóniában. A német térítés az egész szlovén földre kiterjedt és nyomában járt a német hódítás és a feudalizmus meghonosítása. Az ősi szlovén nemesség — mert a szlávok demokratikus egyenlőségi idillje a szláv romantikus írók találmánya — e harc közben részint kipusztult, részint teljesen asszimilálódott, úgy hogy az egész nép egyetlen társadalmi osztályba, a jobbágyiba szorult. Minthogy pedig a középkori államélet rendiségen alapult, melyben a jobbágyságnak semmiféle szerep sem jutott, a rendi jogok megszüntetéséig, 1781-ig, amikor Ausztriában a jobbágyság jogilag, illetve 1848-ig, amikor gazdaságilag eltöröltetett, a szlovéniség történelmének lehetősége is hiányzott, amint például Magyarországon sem volt 1848-ig lehetősége más politikai történelemnek, mint a magyar nemességének. A szlovén területek a Babenbergerek, majd II. Piemysl Ottokár kezén át a Habsburgok kezére kerültek, kik 1521-ben Karintiát, Krajnát, Stájerországot és az Osztrák Tengerpartot egy közigazgatási egységbe vonták össze *Innerösterreich* néven, melynek kormánya Grácban szlovédekezik. Amerikában pedig fordítva, a kisebb, gyöngébb faj szeretne beolvadni a nagyobbá, mely ez ellen minden eszközzel tiltakozik.

kelt. Egyes szlovén írók e tartományok rendéinek szeparatiztikus törekvéseiben szlovén nemzeti törekvéseket látnak, ez azonban a mai viszonyok önkényes átvitele a múltba, mert itt csupán a nemesség helyi érdekeinek védelméről lehet szó az uralkodó centralizáló törekvéseivel szemben. Innerösterreich 1783-ig maradt meg, amikor II. József a közigazgatást átszervezte és a bécsi udvari kancelláriának vetette alá. 1809-ben a Drávától délre eső területből, Horvátország délnyugati részéből és Dalmáciából Napoleon Illyriát alakította, mely utána. 1849-ig maradt fenn.

A szlovén népnek e tizenháromszázados életében három viszonylag kiemelkedő esemény van: 1. a reformáció; 2. a jobbáglázadások és 3. a napóleoni kor (1809—13).

A protestantizmus a nemességen keresztül jutott a jobbágsághoz. E vallási mozgalom tiltakozás, protestálás volt a vallási, politikai és kulturális egyetemesség ellen és természetesen nem véletlenség, hogy Hus és Luther nyomában az egyetemes latin irodalom helyébe nemzeti irodalmak támadnak. Ez nálunk sem volt másként, a szlovéneknél sem. A szlovén irodalom, melynek főgyümölcse egy bibliafordítás (Dalmatin-tól), csaknem kizárólag teológiai tartalmú és nagyrészt fordításokból áll. Mai értéke csakis nyelvtörténeti, irodalmi értéke nincs. Az egész mozgalom úgyszólván nyom nélkül tűnt el az ellenreformáció támadása után és ma Ausztriában alig néhány száz luteránus szlovén van. Egyes szlovén írók összefüggést keresnek a protestáns mozgalom és a későbbi Napoleon korabeli gyöngye nemzeti mozgalom közt. Ez a kapcsolat azonban erőszakolt és egyáltalában nem meggyőző.

A jobbáglázadások 1478-tól 1713-ig konstatalhatók. Legnagyobb erővel 1573-ban tört ki Gubec Mátyás vezetése alatt, aki a szlovén és horvát parasztság mellett a horvát városi polgárság és a kisnemesség egy részét is megnyerte. A lázadás magyar minta szerint a vezér tüzes vastrónon való megkoronázásával végződött. Míg azonban a Dózsa-féle lázadás csupán a parasztság veresége volt, addig Gubecé az egyetlen társadalmi osztályból álló egész szlovén nép elnyomatását jelentette és így nem csupán szociális, hanem nemzetiségi jelentőséggel is bírt.

A francia uralom fontosságát némely szlovén, horvát és szerb író mód nélkül túlbecsüli. Amennyiben azonban egy igen objektív író, Bogumil Vošnjak könyve¹⁶ után ítélnünk, ez az uralom sem népszerű, sem a szlovénségnek különösen kedvező

¹⁶ *Ustava in uprava Ilirskih dežel*. Ljubljana: Matica slovenska 1910. 285 l. Vošnjak lehetőleg a tények bírálgratás nélküli konstatalására törekszik.

nem volt. A népszerűség ellen szól, hogy a szlovénség azonnal csatlakozott az újra bevonuló osztrák sereghez. Egyes délszláv írók tendenciózusan úgy tüntetik fel Napóleont, mintha az illír királysággal a szlovén nemzetiségi kérdést vagy éppen a délszláv egységet akarta volna megoldani. Ez ellen szól, 1. hogy a délszlávok többsége és a szlovének egy része Illyrián kívül maradt és 2. hogy a lakosság igen nagy része német és olasz volt. Hivatalos nyelvként a francia mellett az olasz és német szerepelt. Vošnjak világosan mondja: „Ami a szlovén területet illeti, meg kell jegyezni, hogy a levéltári iratok németek, olaszok és franciák.” (I. ni.. 154. 1.) Csupán horvát területen használták a francia intendánsok „állítólag” a horvátot. Egyébként Napoleon egészen világosan megírta Schönbrunnban meghatalmazottjának, Champagny-nak, hogy mi a célja Illyriával:

1. Ausztria elzárása a tengertől a kontinentális zár érdekében. Dalmácia és általa az Adria biztosítása Itália számára. Előnyomulási bázis a Balkán felé és közvetlen csatlakozás Törökországhoz.¹⁷ 4. Ami legfontosabb volt, új emberanyag a hadsereg és pénz a hadi kincstár számára. Mint Napoleon szó szerint írja Champagny-nak: „sürgesse, hogy 4—5 millió emberről lemondjanak számomra”.¹⁸ Ily nagyszabású terveknel képzelhető-e, hogy Napoleon ezer egyéb sürgős dolga közepette ráért volna olyanféle részletkérdéssel sokat törődni, mint hogy mily nyelven beszél ez a 4—5 millió ember?

A szlovén irodalomtörténetek különösen kiemelik a nemzeti újjászületés első költőjének, Valentin Vodnik-nak Napoleonhoz írt *Ilirija ošivljena* (a feltámadt Illyria) című nagy ódáját, mint a napóleoni kor népszerűségének jelét. Azt azonban egy irodalomtörténet sem említi, hogy Vodnik a franciák kivonulása után sietve írt egy kétszer akkora valóságos palinódiát, melyben benne van csaknem az egész napóleoni óda, de Napoleon neve mindenütt Ausztriával van helyettesítve.¹⁹ Mint a magyar történelemből is jól tudhatjuk (például Grünwald Béla könyve után), e kor nálunk sem volt a bátorság és szókimondás kora és a költőknek a hatalmasokat dicsőítő versei nem mindig ai népszerűség jelei.

A szlovének nemzeti ébredése a XIX. század első felére esik és az illír mozgalommal függ össze.

¹⁷ Azonnal postát szerveztek Trieszten át Konstantinápoly felé. Illyrián át ment a kis ázsiai, szíriai és egyiptomi francia posta is. L. Vošnjak i. m., 220 1.

¹⁸ Vošnjak i. m. 220 1.

¹⁹ E vers sem mentette meg Vodnikot a nyugdíjazástól.

6. Pánszlávizmus és illirizmus.

Az illír mozgalom a XIX. század harmincas éveiben indult meg. Kétségkívül a pánszláv mozgalommal függ össze. Mint-hogy a szláv nyelvek közti rokonság érezhetőbb, mint a germánok és románok közti, természetes, hogy a szláv népek közötti „kölcsonösség” (*vzajemnost*-nak mondja Kollár) tudata messzire megy vissza, azonban a mai pánszláv mozgalom megindítása annyira Kollár személyéhez van kötve, amennyire csak szellemi mozgalom egy személy nevéhez fűzhető. A német romantika, elsősorban Herder és a jénai egyetem hatottak a fiatal tót luteránus teológusra, akinek *Slávy dcera* című költői műve, a szerelem, szláv hazafiság és archeológia keveréke, első megnyilatkozása a pánszláv mozgalomnak. E mű esztétikai értéklésével annyival is feleslegesebb foglalkozni, mert erről egyértelműleg kedvezőtlen az ítélet. A híres lengyel szonettköltő, A. Mickiewicz szerint „Kollár a tudós és költő között áll”, az ugyancsak egykorú cseh költő, Čelakovsky véleménye szerint pedig o műben: „a filológus énekel, a költő pedig filologizál”. Mégis e mű hatása minden szláv nemzet irodalmára óriási volt és ide vezetnek az illír mozgalom nyomai is.²⁰ Bizonyos, hogy Kollárban épp oly tüzes és romantikus szláv érzés volt, mint Körnerben és német kortársaiban germán.

A magyar olvasó bizonyára már hallott Kollár nemzeti agitatorikus működéséről, de talán új lesz előtte, hogy Kollár valósággal pacifistának nevezhető. A szláv népeknél a nacionalizmus nem harcias, agresszív formában jelentkezett és Kollár, egy teljesen történelemnélküli, évezredes jobbagységban élő nép fia, népe felszabadítását természetesen egészen másként képzelte, mint Körner vagy akár mint Petőfi, aki ha bocskorosnak született is, mégis csak recipiált tagja volt a magyar úri osztálynak és egészen más helyzete volt az akkori pesti társaságban, mint Kollárnak. Nem a kard, a vitézség, a szabadságszeretet alapja nála a szlávság felszabadulásának, hanem a humanitás, a békeszeretet. Szerinte a szlávság hivatása, hogy saját ideálját, a békeszeretetet tegye az egész emberiség ideáljává. A nemzetiség fogalma alárendelendő az emberiségnek, a

²⁰ Általában véve ki kell emelnünk a csehek nagy szellemi hatását az összes szláv népekre a XIX. század óta a mai napig. Ők közvetítik földrajzi és kedvező gazdasági helyzetüknél fogva a nyugati kultúrát és ők az egyetlen szláv nép, mely állami segítség nélkül képes intellektuális középosztályt fenntartani és eltartani. A prágai cseh egyetemnek és műegyetemnek igen nagy fontossága van az összes szláv népek szellemi életére, elsősorban persze az osztrák szlávokéra.

humanitásnak. A romano-germán kultúra hanyatlóban van, Rousseau megveti a felvilágosodást, Voltaire ateista, Schiller *Haramiái*, Goethe *Werter*-je megannyi jelei a dekadenciának, most a „galamblelkű” szlávokon (*národ holubici*) a sor. E felfogás alapján nemcsak Corday Sarolta és Mucius Scaevola kerülnek gyilkosokként művében szigorú megítélés alá, hanem a szláv szabadság oly hősei, mint Miloš Obilić, aki hamis hazafiságból Murát szultánt megölte” és Karadjordje is, akit a költő büntetésből a purgatóriumba juttat. Szerinte

Minden nemzet testvér,
Mind isten fiai,
Egy ég van fölöttünk
S egy isten néz rájuk.

Ha a pánszlávizmus később vajmi keveset is tartott meg ezekből az eszmékből és ha az orosz és egyéb szláv népek nacionalizmusa aggresszivitásban alig maradt egyéb európai népeké mögött, az illirizmusra ebben a régi formában hatott.

Kollár csak négy szláv nemzetet ismert el: az orosz, a lengyeit, az illírt és a csehet. Szerinte minden szlávnak tudnia kell e négy nyelvet. Természetesen ez több szláv nép halálát, illetve valamelyik nagyobb szláv népbe való beolvadását jelentené, mert ily alapon a tótnak, ruténnek, szlovénnek, bolgárnak nincs létjogosultsága. Erre egyébként maga Kollár adott példát, amikor tót léteire minden fenntartás nélkül csatlakozott a csehekhez.

A cseh újjászületés vezetői, Dobrovsky, Jungmann, Šafarik, Kollár orosz vezetés alatti szláv államról ábrándoztak, egységes szláv nyelvvel, mely nyilván az orosz lett volna. Sem Kollár, sem Šafarik nem voltak politikusok és tervük inkább messiási jellegű volt és még gondolatban is távol állt a megvalósítástól, amint különben elméletben is hamarosan letettek a politikáról és a *szláv kölcsönösség*-et csupán irodalmi és kulturális téren propagálták. Oroszország volt ez, időben az egyetlen önálló szláv állam, természetes tehát, ha az összes idegen uralom alatti szlávok tőle várták és remélték felszabadításukat.

Az illír mozgalmat Ljudevit Gaj indította meg. Gaj a horvát életben első típusa az újságírásból kiinduló politikai karriernek. Nem-nemes családból származott, Zagorjéből, a kajkavac dialektus igazi hazájából. Liberális árnyalatú nemzeti agitátor volt, különösebb politikai vagy írói tehetség nélkül, erős érvényesülési vágygal. 1835-ben kezdte kiadni Zágrábban a *Novine Hrvatska* című lapot, kajkavac dialektusban, a *Danica hrvatska, slavonska i ilirska* című irodalmi mellék-

lettel. Minthogy azonban Horvátország nagyobb részében a stokavac dialektus járta, tisztán gyakorlati szempontból 1836-ban stokavac dialektusban kezdte lapját írni, még pedig a régi ragúzai költészet nyelvét véve alapul, lapját pedig *Ilirske narodne novine*-nek, illetve *Danica Ilirska*-nak nevezte el. Azonban csakhamar belátta, hogy a ragúzai nyelv feltámasztása teljes utópia, így tehát lassanként áttért az élő stokavac nyelvre. E lap köré csoportosultak azok a délszláv írók, kik Kollár és Šafarik eszméitől vezetettve nagyobb politikai és nyelvi egységre törekedtek. Ezek között nagyszámban találunk szlovéneket is, sőt az egész mozgalom irodalmi vezetése egy szlovén író, Stanko Vraz kezébe került,²¹ aki kitűnő irodalmi agitátornak és organizátornak bizonyult és nagy önzetlenséggel áldozta fel az illirizmusért mindazt, amit ember egy eszméért feláldozhat: hazáját, nyelvét, költői karrierjét, idejét, pénzét, egészségét és életét. Vraz rajongója volt ugyan eszméjének, azonban irodalmi dolgokban nagy józansággal ítélte, megvolt benne a praktikus Ítéloképesség a közönség igényei iránt és nagy éleslátással tekintett bele a közönség és irodalom közti viszonyba.

Vraz Stájerország keleti részéből származott, melyről Drechsler (i. m., 9. l.) mondja, hogy „földrajzilag, néprajzilag, nyelvileg és műveltségben közelebb áll Horvátországhoz, mint Krajnához. A horvát-kajkavac kulturális befolyás már Vraz előtt is itt eléggé erős volt”. A saját dialektusán nem írhatott, mert a szlovénben a dél-krajnai az irodalmi nyelv és így inkább csatlakozott az életképesebbnek látszó horvát-szerbhez. Eleinte ő is tapogatózott és kompromisszumos nyelvre gondolt (például át akarta vinni a szlovénből a duális használatát az „illír nyelv”-be, ahonnan az már csaknem teljesen kiveszett), de aztán, mint Gaj, ő is az élő stokavac nyelvre tért át, a gyakorlati élet követelményeinek engedve. Bár mint igazi romantikus, a népköltészet egyik legbuzgóbb híve és gyűjtője volt, átlátta, hogy a nép sokkal alacsonyabb fokán áll a fejlettségnek, semhogy nemzeti mozgalomban számbavehető erő volna: „Nekünk a középosztálynál kell felkeltenünk a nemzeti érzést... mert a paraszt túlprimitív, semhogy a mi eszméinkhez emelkedhettek; mi pedig már annyira haladtunk, hogy nem kell testestől-lelkestől öhozzá, az ő életmódjába helyezkednünk.” A legtehetségesebb szlovén költőnek, Presiren-nek 1837-ben így ír:

„Már a múlt nyáron bátran közébe ütöttem volna ennek a suta társaságnak, ha te nem ülnél köztük, kinek költői szülőttei

²¹ Életrajzára nézve igen jó forrásom Dr. Branko Drechsler: *Stanko Vraz*. Zagreb: Matica hrvatska i slovenska 1909. 220 l.

friss rózsaurcájukkal békeszeretet keltettek bennem... Nézeteimhez való csatlakozásodra számítottam és erre építve, még lehetők tartottam a szlovén irodalom vegetálását. Minthogy azonban ez elmaradt, a múlt tavasszal visszavonultam e hálátlan földről, melyet öt évig teljes szeretettel műveltem és a lelkes fiatal Illyriához csatlakoztam... Szlovéniával végeztem.”

(E *német* szövegű levelet I. Drechsler i. in. 24. 1.) Szeme előtt Kollár és Šafarik példája lebegett, kik tót létükre a cseh irodalomhoz csatlakoztak. A szlovén nyelv fejlesztése lehetségesnek látszik előtte, de céltalannak tartja. A német befolyás erős, a szlovének pedig el vannak szigetelve. „Ugyan mondd meg”, írja Preširennek, „hány van az egy millió szlovén közt, aki a házi dialektusban irt tudományos vagy szépirodalmi művet vásárolna? És a legvérmesebb számítással mennyi lesz a jövőbeni Sohasem annyi, hogy a nyomtatási költségek kifizetődjenek és még kevésbé annyi, hogy egy szlovén író művei jövedelméből tisztességesen megélhetne. Míg egy nyelv írói ezt a reményt nem táplálhatják, nincs irodalom!”²²

Az irodalomhoz legalább 5—6 millió lélek kell. Ezért nincs magyar irodalom, a sok anyagi áldozat dacára, valamint portugál, holland és dán sincs, noha ezek uralkodó nemzetek, melyek nagy múltra hivatkozhatnak. De a szlovének ugyan mire alapítsák irodalmukat? Történelmük nincs, vagy ha volt is, senki sem tud róla. És mi akadálya volna a horvátságához való csatlakozásnak? A nyelvi különbség nem nagyobb, mint a hannoveri, szász és stájer német között. Ha németül, franciául tudunk tanulni, miért ne tudnánk egy hozzánk oly közelálló, rokon nyelvet megtanulni? Csak fel kell hagyni a provincializmust. Preširen nem tudott ezekre az érvekre mással felelni, mint azzal, hogy esz eszmék gyakorlati megvalósításának lehetlenségéről szubjektíve meg van győződve. Ígérte, hogy majd egy szláv folyóiratban megírja érveit, de ezt sohasem tette meg. Ellenben mint igazi költő, versben intézte el az ügyet, éles epigrammák és szonettek formájában. Kicsúfolta az illírek zagyva horvát-szerb-országi nyelvét, megtámadta Kollárnak a négy nagy szláv nemzetet illető eszméjét, melyek mellett a négy kisebb szláv nemzetnek, a kajkavacnak, a ruténnek, a tótnek és szlovénnek (ki gondolt akkor még a bolgárra?!) csak a talpnyalás szerepe juthat és fordított Catonak nevezte Vrazt, mert míg: *Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni*, addig Vraz a veszendő szlovén ügyet elhagyta és a győztes illírekhez csatlakozott.²³ Versnek nem rossz, de érvnek a lehető leggyön-

²² Grafenauer: *Zgodovina novejsega slovenskega slovstva*. Ljubljana: Katoliska bukvarna 1909. I. k. 140. 1.

²³ Preširen irodalomtörténeti verseit jó magyarázó jegyze-

gébb. Természetesen egy költő legkevésbé képes arra, hogy Vraz érvelésének gyengéjét észrevegye, melynek kulcsa az, hogy Vraz tisztára irodalmár volt. Úgy beszél, mintha egy nemzet fő életcélja az volna, hogy irodalmat teremtsen. Egy-maga az, hogy Vraz és a hozzá hasonlókat azt hiszik, hogy a holland, dán, portugál és mondjuk, a magyar irodalom nem „nagy irodalom”, sohasem veheti rá e nemzet tagjainak többségét arra, hogy lemondjon nyelve használatáról. Mert egy nemzetnek nincs Shakespeare-je vagy Goethe-je, ne akarjon saját nyelvén újságot olvasni vagy kereskedelmi leveleket írni? Elvégre ily célokra gyakrabban használják a nyelvet, mint versírásra, És ki tudná bizonyítani, hogy a görögök és zsidók, akiknek pedig csak volt irodalmuk, megütötték-e ezt az 5—6 millió minimumot és ki mondhatná biztosan, hogy a hollandoknak valaha nem lehet-e oly irodalmuk, mint a görögöknek?

Volt továbbá a horvát-szerb nyelv recipiálásán és az önálló szlovén nyelven kívül még egy megoldási lehetősége a szlovénségnek, melynek ugyan teoretikusa nem akadt, gyakorlóit azonban annál többen, tudniillik beolvadni a németiségbe. Ez sem látszott lehetetlennek a XIX. század elején. A szlovén nemzetiség ügye nem állt jobban az írekénél és ha a közelben oly erőteljes német ipari élet keletkezett volna, mint például az angol ipar volt a XIX. század elején, nyelvileg a szlovének ma éppannyira beolvadtak volna a németiségbe, mint az írek az angolságba. A kétnyelvűség igen elterjedt volt. E nyelvi viszonyokat elevenen szemlélteti Josip Vošnjak intimhangú emlékezéseiben,²⁴ ahol egy kis mezővárosban töltött gyermekkoráról ezt mondja: „A tanítási nyelv német volt, de a parasztgyerekekkel, kik csak szlovénül tudtak, a tanító is szlovénül beszélt. Mi, kik a mezővárosban laktunk, többnyire már otthonról tudtunk németül. Otthon magunk között rendszerint németül beszéltünk, noha szlovénül is tudtunk. Érezni pedig nem éreztük magunkat sem németeknek, sem szlovéneknek, mert a nemzetiségre általában senki sem gondolt 1848-ig és a nyelv csak eszköz volt, hogy egymás között és másokkal megértessük magunkat.” (I. m. 1. k. 12. 1.) Loncar idézi Bleiweis koráról szóló tanulmányában a kétnyelvűség virágjaként egy vers első és utolsó strófáját, mely egyúttal a lokálpatriotizmus hangulatát is mutatja:

Kak srečni smo mi brati
(Mily boldogok vagyunk, testvérek)

tekkel adta ki Dr. K. Ozvald: *Nasi kulturni delavci v zrcalu Presernovih poezij*. Gorica: Nar. tiskarna 1905. 80 l.

²⁴ *Spomini*. 1—2. k. Ljubljana: Slovenska Matia 1905—6.

In schöner Steiermark!
 Nam hudga ni se bati,
 (Mi bajtól sem kell félnünk.)
 Die Einheit macht uns stark.
 Sosedno v mir živimo
 (Szomszédosán békében élünk)
 In schöner Steiermark,
 Se braterno lubimo:
 (Testvériesen szeretjük egymást:)
 So bleiben wir auch stark.

A nemzetiségek még nem különültek el egymástól. Olyan viszonyok voltak, mint napjainkban Dalmáciában, ahol egy horvát író, Marjanovič szerint²⁵ előfordul, hogy egy apa és egy anya három fia közül az egyik horvát, a másik szerb, a harmadik pedig olasz. Nem épp anyagi érdekek voltak okai, hogy sokszor épp a vezetők változtattak nemzetiséget. Így például konzervatív katolikus érzelmei vitték rá Hermant, hogy a liberális németek ellenében, noha soha szlovénül beszélni nem tudott, a szlovénekhez csatlakozott, kiknek egyik legképzetebb parlamenti politikusa lett, viszont a fiatal korában lelkes szlovén Dezman (később Deschmann) azért pártolt át a németekhez, mert liberális eszméivel a túlnyomólag papi intelligenciától vezetett szlovének közt eszméiért harcolnia teljesen kilátástalan lett volna. Az egész szlovén intelligenciában nem akadt senki sem, aki ne tudott volna németül vagy esetleg olaszul jobban, mint szlovénül. A 60-as évek legünnepeltebb szlovén költőjéről, Koseski-Veselről ma költői érték tekintetében eltérők a nézetek, de abban ma már mindenki egyetért, hogy sohasem tudott jól szlovénül. A költők (Preširen és Vraz, de a többiek is) egymással németül leveleztek. Preširen, a legnagyobb szlovén költő, aki oly jól tudott németül, hogy bátran írhatta volna németül összes verseit, kénytelen volt kedveséhez, egy szlovén kereskedő leányához, a laibachi német lapba német verseket írni, mert kedvese lenézte a szlovén verseket. Bleiweis, kit „a szlovén nép atyjá”-nak neveztek és ki a leg-szlovénebb Krajna közepéből származott, kénytelen volt cikkeit eleinte németből fordíttatni, de nemcsak ő, hanem lapja munkatársainak nagy része is. Például a már említett Vošnjak is így ír: „Első közleményemet a *Novice*-be 1860-ban küldtem, még pedig németül, mert még nem voltam oly gyakorlott, hogy szlovénül remélhettem volna írni.” (I. m. I. k. 69. 1.) Hogy a szlovén irodalom ügye mily gyengén állt, azt mutatja Presiren egy levele, melyben 1836-ban egy művének irodalmi sikeréről számol be a cseh költő, Celakovsky előtt: „Jobb szeretném, ha

²⁵ *Savremena Hrvatska*. Beograd: Knjizevna Zadruga 1913 XV, 360 l.

verseimet többet vásárolták, mint dicsérnék; ez alkalommal költségeim kifizetődtek, minthogy csaknem 200 példány kelt el.” A szóbanforgó műnek, nagyjában véve, olyanféle jelentősége van a szlovén irodalomban, mint például a magyarban Arany Toldi-jának. Grafenauer hozzát teszi, hogy a költő haláláig, azaz 13 év alatt, összesen 230—240 példány kelt el, az utána következő 45 év alatt pedig mintegy 140. Ily irodalmi viszonyok között lehetetlenség nem csodálni az írók heroizmusát, kivált ha hozzágondoljuk a cenzúra okozta minden elgondolható akadályt és huzavonát, valamint a mindenféle politikai üldözést. Preširen például kitűnő egyetemi oklevéllel, a lehető legjobb *Beschreibung*-gal kétévi díjtalan fogalmazói gyakornoksága után sem kapott kinevezést. Metternich világosan megmondta a laibachi líceum tanárainak: „Aki *nekem* szolgál, annak úgy kell tanítania, amint én írom elő; aki ezt nem teheti, vagy aki új ideákat követ, az menjen, vagy én menesztem.”²⁶ Ferenc császár 1825-ben Laibachban kijelentette, hogy túlsokan tanulnak, a paraszt dolgozzon és ne járjon iskolába, el kellene tiltani, hogy oly sokan tanuljanak. Már pedig a szlovén nemzet csak parasztokból állt és a szlovén nemzeti eszme terjesztői mind parasztok fiai voltak?²⁷

Kétségtelen, hogy a szlovének nemcsak a múltban, hanem még ma is sok szellemi értéket veszítenek azáltal, hogy intelligenciájukra a német kultúra fénye, ereje, gazdagsága oly óriási csábítás. Bár ma az anyagi boldogulás inkább tereli a szlovén intelligenciát a szlovén, mint a német nemzetiség felé, a nagyobb stílusú, a becsvágyóbbak könnyen és gyakran fogják szűknek találni egy 1.3 milliós nép kereteit mint érvényesülési kört. Nem mindenki hoz eszméért áldozatot és ezek közül sem mindenki találja a nemzeti eszmét a legáldozatraméltóbbnak. Így tehát ma sem teljesen elutasítható lehetőség a németiségbe való beolvadás.

A szlovén nemzeti egység kétségkívül az illírismus eredménye. Ez irány előtt még közös nevük sem volt, krajnaiaknak, karintiaiaknak, stájereknek nevezték magukat és a nemzeti vagy nyelvi közösség tudata is alig létezett. Háromféle, egymástól igen eltérő helyesírás volt használatban, melyhez ez időben negyedikül a Gaj-féle illír helyesírás járult, az írók pedig, mint nyelvészeti vitáknál nem épp kivételes, páratlan gorombaságu harcot folytattak egymással e kérdésben (az úgynevezett ábécé-háborút), míg végre 1848-ban a krajnai tartománygyűlés a Gaj-féle fonetikus helyesírást fogadta el az

²⁶ *Ljubljanski svon*, XXV. k. 53. 1.

²⁷ *Bleiweisov Zbornik*, 235. 1.

iskolák számára. Minthogy a horvát-szerbek is így írnak, ez közelebb hozta egymáshoz a délszlávokat. Igaz, hogy ezek az eszmék csak az intelligencia egy vékony rétegében terjedtek el és a tömeget egyelőre nem érték el, de mégis csak ez volt a nemzeti eszme első kiindulási pontja,

Ha a 40-es évek szlovén társadalmi, nyelvi és politikai viszonyait tekintjük, el kell ismernünk, hogy az illírismus gyengébb fegyver volt az elnémetesedés ellen, mint a speciális szlovén nemzetiség erősítése. Mint Lončar mondja: „Az eklektikus illír nyelvvel és irodalommal nem lehetett reményre kilátás sem az elnémetesedett polgárságnál, sem a parasztnépességnél.”²⁸ Mert az illír nyelv mégis új, idegen nyelv volt, melynél közelebb állt hozzájuk és gyakorlati szempontból hasznosabbnak mutatkozott a német. Kevés kétség van aziránt, hogy ha már a szlovén nyelvekről le kellett volna mondani, a német nyelv recipiálása a horvát-szerbnél könnyebben lett volna megvalósítható, sőt úgyszólván már meg is volt, csak bele kellett nyugodni. Ott volt a teljesen német közigazgatás, bíraskodás, az iskolák közül csak az elemi iskolák egyrésze nem volt tiszta német, még a katekizmust is németül tanították. Akinek egyáltalában volt része a kultúrában, a német kultúra részese volt. Mit nyújthatott ezzel szemben a horvát-szerb nyelv? Mihez volt kulcs? Egy ugyancsak a kezdet kezdetén álló kultúrához, melynek mindent újból kellett teremtenie. Szlovénül ellenben félig-meddig mégis csak tudott mindenki és a honi nyelv, az ősök hagyatéka mégis csak melegséget és lelkesedést keltett a városi polgárságban, mely a zágrábi kultúrára kicsinylőleg vont vállat és a parasztságnál, mely ugyan szeretett volna, de nem tudott belejutni a német kultúrába, és melynek nem volt más választéka, mint vagy szlovén kultúra vagy semmiféle kultúra. A mai szlovén értelmiség olyanféleképpen fogja fel a dolgot, hogy a szlovénnyelvű kultúra kialakulása egy szükséges differenciálódás volt, mely nélkül az integrálódás, tudniillik a délszlávhoz való csatlakozás lehetetlen lett volna. Vagyis Jugoszláviához, a délszláv nyelvi, kulturális, politikai és gazdasági egységhez a szlovén kultúrán mint *étappe*-on keresztül vezet az út. Ez a gondolat megvan nyíltan vagy néha öntudatlanul lappangóan minden szlovénnél, liberálisnál és katolikusnál, a legőszintébb és leglojálisabb osztrák hazafiaknál is.

²⁸ *Bleiweisov Zbornik*, 234. 1.

HATÁRKÉRDÉSEK.

Posch Jenő: Adalékok a zene
pszichológiájához.¹

A zene és az érzelem.

(Első közlemény.)

I.

Az a már egyszer megpendített gondolat (XXX. köt., 40. l.), hogy a zene olyan nyelv, mely nem. értelmet, hanem, érzelmet fejez ki, vagyis hogy a zenének az érzelmkifejezés az igazi hivatása, — ez a vélemény sokkal régibb, mint az a másik, amely a zenei „mondat”-nak egyetlen rendeltetését az esztétikai élvezet, a gyönyörködés felkeltésében látja. Hanslick (13—5.), kit ez utóbbi nézet legmarkánsabb képviselőjének ismerünk, vagy húsz régibb író idéz, kik egyhangúlag ennek az „érzelmkifejező” nézetnek hódolnak.

A zenei pszichológiának e valamennyi közül talán leg-érdekesebb vitakérdésében tagadhatatlanul Hanslick a leg-kimagaslóbb harcos. Ma, vagy hatvan évvel munkájának első megjelenése óta, már körülbelül megtaláltuk azt az emelkedettebb szempontot, melyből az ő mélyszántású művét meg kell ítélni, — azt a munkát, amelynek a maga élesszemű logikájával olyan követ sikerült belevetnie a zenészek elméleteinek szenvedélyesen kavargó „érzelmi” forgatagába, hogy annak hullámgyűrűi még mai nap sem simultak el egészen. Hanslick a tudósoknak ama ritka értékes fájából faragott egyéniség volt, amilyenből például a Helmholtz-ok nőttek ki: olyan elme, mely, a legteljesebb szakszerű jártasság mellett, emelkedett filozófiai szempontokig nemcsak igyekezett felvergődni, de teljes sikerrel el is jutott, még pedig el anélkül, hogy a filozófia szakszerű művelőinek egész olvasottságát és fegyelemadta gondolatszokásait magával hurcolta volna. Rendkívül érdekesek és tanulságosak az ilyen egyéniségek éppen a hivatásos filozófusra nézve is, mert a problémáknak olyan látószögével ismertetik meg, amilyenre csakis az iskola, szemüveges nézőmódtól megmenekült szem képes. Ha a természetes eszű okos ember szól hozzá a maga nyelvén azokhoz a kérdésekhez, miket jobbára csak a filozófiai iskolák mű-azaz mesterséges nyelvén szoktunk megközelíteni, ez körül-

¹ A dolgozat első része — *Mit tesz zenét megérteni?* — a *H. Sz.* XXX. kötetében, a 39—58. lapon jelent meg; ugyanott van idézve az ezen cikkben is felhasznált irodalom. A háborús aktualitások és folyóiratunk csökkent terjedelme, sajnos, eddig nem engedték folytatását. *A szerk.*

belül úgy hat az emberre, mint mikor a város kőházsorai közül kijut a szabad természetbe.

Hanslick munkájának — egyébként nagyon ismeretes — főgondolata úgy szól, hogy a zenének egész szépsége magukban az általa teremtett hangalakzatokban áll s nem abban, hogy a zene érzelmeket fejez ki (17.), amire nem is képes, mint-hogy minden érzelem valamilyen helyzetből, ránk ható reális jelenségből fakad, azaz olyan forrásból, melyet a zene nem bir előállítani (18—9.). Ezt fejezi ki *defnicio*-ja is, hogy a zene, illetőleg tartalma, nem egyéb, mint „*tönend bewegte Formen*” (45.), és az a sokat megtámadott *hasonlata* (45—6), hogy a zene voltaképp egy *hangokból álló arabeszk*. Ebben a tanításban az az erős paradoxon, mely az egész eddigi közmelegyőződés ellen fordult, tudniillik, hogy a zene ne fejezzen ki érzelmet, — ez szolgált, mondom, a támadásoknak főcélpontjával. A megtámadott „*érzelem*” ellen elsősorban a zenészek *érzelme* (130.) zúdult fel, nem a *logikájuk*, s a zenének valami lealázását érezték ki ebből az elméletből, „mely immár a zenéből, amely értelmek kifejezésére úgysis képtelen, merő játékot, játékszert akar csinálni”. (Hanslick még szerencsétlenségére az „arabeszk” mellé odatette azt a pótló hasonlatot is, hogy „kalejdoszkóp”, mert „*mozgó arabeszk*”-et akart mondani.) A felháborodás azután elfátyolozta a tekintetüket Hanslick-nak éles szemmel kicirkalmazott határvonalai számára és olyan hírbe hozták, mintha tagadná, hogy a zene érzelmeket *kelt*, holott Hanslick csak azt vonta kétségbe, hogy a zene érzelmeket *kifejez*. Ezért azután könyvének későbbi kiadásai-ban a zenének érzelemkeltő mivoltát határozott szavakban elismerte (4—9.), hozzátévéen azonban mindenütt, hogy ezek a felkeltett érzelmek a zenének jóformán csak az anyagától, a hang természetétől származnak, pusztán fiziológiai és nem esztétikai természetűek (81—5.).

Hanslick (105—7.) a zenének olyan meghallgatásáért kardoskodik, amikor a hallgató ellentáll a hangok fizikai, valamint a zene mindama, felszínes zenekedvelő számára elsősorban kidomborodó szépségeinek, amilyenek a zenének pusztá dinamikai, ritmikai stb. oldalához fűződnek. (96—104. A zenének eme tisztán érzékies módú megélvezéséről, amely beéri a futamok, trillák s eff. külsőségek szépségével, megemlékezik Pilo [28—30.] is.) Ez az előkelő magatartás, melyet a zenétől hol ömlengő-olvadozó, hol tomboló-örjengő dilettánsoknak ajánl követésre, továbbá az a tanács, hogy a zenének meglévő objektív szépségeibe, a hangalakzatoknak (témáknak, kifejtéseknek) tökéletességeibe kell elmerülni, s pláne az olyan mondás, mint (109.): „*Der Laie fühlt bei Musik am meisten, der gebildete Künstler am wenigsten*”, — mindez a száraz, érzéketlen intellektualistának hírébe hozta Hanslick-ot. E lesújtó ítéletet H. magára vonta még azért is, mert sok helyütt a Bach-meg Mozart-féle zenével példálódzik és határozottan ellene fordul a Wagner-iránynak. Mindez s még ezenfelül az ő nem éppen szerencsés szóválasztása (a „forma” és az „arabeszk”), lassankint olyan színben tüntette fel egész elméletét, mintha csak egy ma már elavult zenei ízlésnek érdekében, a pusztá figurális zenéhez ragaszkodó s nagyobb szabású stílusoktól elforduló iránynak istápolajára készült volna. Így ítélte

Hanslick-ot Ambros (45.), Seidl (40. és passim), de még Pilo (120.) is.

Minekünk annnyival is több okunk van Hanslick-nak egy kissé ósdias zenei ízlését az ő zenei esztétikájától, elveitől különválasztani, mivel H. könyvében mindenütt elvi magaslalon marad s a maga személyes hajlandóságairól csupán előszavában (X.) emlékszik meg, — igaz, hogy nem éppen elfogulatlanságának dicsőségére. Sőt abban is melléje kell államink, hogy „csak olyan zenei esztétika válik be, amelyben elfér a pusztá figurális, nem-érzelmes zene is” (26.).

Mindenekelőtt meg kell rögzítenünk, hogy Hanslick az érzelmi nézetnek (nevezzük röviden így) egy olyan formulája ellen ragadott tollat, mely szerint „ebben a zenében szerelem rejlik, abban harag van kifejezve, amabban félelem, amott vitézség” stb. Ennek a meglehetősen naiv, de nagyon elterjedt ítélkezésmódnak szólt az észretérítés, hogy hát valamely zene nem lehet az equivalense annak a reális eseménytalálkozásnak, amely és amilyenek a szemlélőben az érzelmet kifakasztják. Vagyis például az örömet keltő zene és a sorsjegy megnyerésének ténye között nem lehet semmiféle rokonság (12.). Akik a „valamilyen, de kifejezhetetlen érzelm” mögé menekültek, mint amely „misztikus módon benne rejlik a zenében”, az ilyen zenehívőknek derült mosollyal odamondogtja. (131.), hogy a kifejezhetetlenségek és miszticizmusok mindenütt a nyílt csatatéren megvert ellenfélnek a mentsvárai. (Ezt mondaná bizonyára a hartmimista Moos [91.]-nak is.) Akik meg azért kardoskodtak, hogy „a zene határozatlan érzelmeket ábrázol”, azokat avval a kérdéssel zavarta meg (34.), hogyan lehet egyáltalán valami határozatlan dolgot megábrázolni? A zenei esztétikától határozott, objektív, követhető szabályokat kíván (9.) s ennek az érzelmi esztétikának első sorban azért fordul ellene, mert nagyon ködös, gomolygó elvnek találja azt, hogy „a zene csak érzelmeket igyekeznek kifejezni, akkor szép”. Ez az érzelmekre utalás — úgymond (3—8.) — minden téren ott szokott bekövetkezni, ahol tárgyismeretből és objektív okokból már kifogytak az emberek. Hanslick nem mondja ugyan, de sorai közül kiérezhetni, hogy rokonságot lát az ilyen zene-esztétikusok és ama dogmatisták között, akiknek „az érzelmük sugallja”, hogy ez és ez a hittétel, melyet a racionalista ellenében okokkal megvédeni nem tudnak, „mégis csak úgy van”.

Nem teszünk erőszakot a Hanslick elméletén, mikor ebbe a tőle egy kissé félreeső eszmekörbe vonszoljuk bele, mert hisz ellenfelei (Ambros 186., Stade 12., Fuchs 70.) neki magának adtak alkalmat, hogy a „zenei niaterializmus”-nak (íme ilyen is van!) vádjá ellen védekezzenek (99.), amelyet tudniillik ráborítottak azért, mert „a zenében csupán az érzékek alá eső részt akarja meglátni, de nem a misztikus szellemi tartalmát, a test mögött a lelket!” Hanslick azt felelte, hogy az a forma, mellyel ő a zenét azonosítja, nem üres forma, nem az, ami megmarad, ha valami öntömintát megfosztunk a tartalmától, hanem forma, annyiban, amennyiben a szerzőjének egész szellemessége benne van és más, azaz tőle idegen, nem-zenei tartalom nincs benne.

Mi a pszichológiai vonatkozásában fogván fel Hanslick-nak

felszólalását, azt mondhatjuk, hogy abban; — bizonyára a szerzőnek tudtán-szándékán kívül — egy igen sikerült meg-támadása rejlik a hagyományos érzélem-elméletnek. Mikor H. legelőször fellépett, még híre se volt a James-Lange-féle érzelmeoteóriának, annak, amely véget vetett az érzelmek eddigi kódos, mindenféle miszticizmussal és spiritualizmussal egybe-kuszált fogalmának s megtanított bennünket az érzelmeknek realiztikus, vagyis csak a bennök rejlő realitást elismerő felfogására. A mai, főleg a motorikus pszichológiának az érzélem nem többé valami „titkos szellemi állapot, a léleknek valamilyen határozománya, öntevése” (sic!), hanem nem egyéb, mint az egyének ösztönszerű magatartása, azaz teljes inner-vacionális állapota valamely adattal, külső világi helyzettel szemben. A mai pszichológiának a taglejtés és arckifejezés nem „kíséri” többé, érthetetlen módon és okokból az érzelmet, hanem a taglejtéseink összessége (legtágabb értelemben vévén e szót, vagyis beleértvén a testen belül megindult összes, még oly gyenge innervacionális folyamatokat is) nem egyéb, mint maga az érzélem. Az érzélem tehát nem más, mint az egyén-nek ösztönszerű póza, amelyre indítja az a külső helyzet, melybe belekerült.

Kérdés, vajjon egy ilyen szemüvegen keresztül látott érzelmeire is azt mondta volna-e Hanslick, hogy a mögé mene-külni, mikor a zene szépségét kérdik, nem egyéb, mint homályba burkolódní. Kérdés, va jjon annak a zenekedvelőnek, aki valamely darabban „kifejezett szerelem” mellett kardos-kodott, a szerelmi tárgy (ok, kútforrás) hiányának hangozta-tásával vágott volna-e a szavába akkor, ha ez a zenekedvelő James-Lange-val úgy értelmezi az állítását: „ez a zenedarab olyan magatartásra, viselkedésre ingerli a hallgatót, mint amilyen a szerelmes emberé”. Ha az érzélem egy magatartás, innerváció-összeg, akkor az bizonyára egyes szakaszokból épül fel s az egyik ilyen, a puszta hanghatástól megpendült innervációt az asszociációk útján követheti a másik, s így meg-eshetik, hogy beáll a zenehallgatónak teljes innervációja úgy, *mintha* ezt közvetlenül valamely reális helyzet keltette volna fel. Hanslick-nak igaza van odáig, hogy a zenében „kifejezett” érzélem az egyéni asszociáció dolga, vagyis hogy semmiféle zenében sem foglaltatnak olyan kényszerítő okok, amelyek mindenkit egyaránt egy és ugyanazon „benne rejlő” érzélem-nek felismerésére indítanának (11., 29.). De H.-nak tovább kellett volna mennie s nem csupán az alaptalan állítások meg-cáfolására, de ezeknek okaira, keletkezésükre is figyelmet for-dítania. Más szóval, azt az embert, aki szerelmet olvas ki vala-mely zenedarabból, nem rövidesen avval elintézni, hogy „én, Hanslick, meg haragot találok benne és most gyerünk birokra!” hanem kutatnia kellett volna, hogy úgy e zenedarabban, mint az illető hallgatóban rejlő milyenféle okok bírták amazt a szerelemnek kiérzésére, mást meg a haragéra. Utóvégre is az a nézet, mely a zenének érzélemkifejező voltát hirdeti és hirdette annyi századon, olyan sok szóvivőnek ajkán keresztül, teljesen és minden ízében légből kapott alig lehet, de van mindenesetre olyan, hogy szabatosság tekintetében még sok kívánni valót hagy, — mint egyébként sok régi, az utódoktól csak helyesebben megformulázott filozófiai nézet.

Elmondhatjuk, hogy a hagyományos zene-esztétikai elmélet magán viseli minden ízében a bélyegét egy kezdetleges, csiraszerű filozófemának, melyet tudniillik az jellemez, hogy benne (gondoljunk az őskori görög filozófemákra, a Thales, Anaxagoras stb.-féle világelméletekre) differenciálatlan formában, zavaros együttességben vannak együtt helyes megfigyelések és vázlatos, hozzávetőleges nyelven, kritika nélkül levont tanulságok. (Épp ilyen beszéd az Ambros-é [21] és Ritter-é [27.] is, hogy minden művészetnek célja az embernek legbelsejét feltüntetni, kifejezni.) A való tény az, hogy a zene érzelmet *kelt* a hallgatóban és érzelmet az el játszóban; a másik tény az, hogy a zeneszerzőben is mindig *van* valami érzelem, mikor a művét megírja; a harmadik az, hogy csakis a szép vagyis érzelmes játék a helyes, mondjuk az, amelyikben van kifejezés (a német „*ausdrucksvolles Spiel*”). Mindezeket a tényeket a szóbanforgó elmélet abba a rövid mondatba olvasztja össze: „tehát a zene érzelmeket fejez ki” s ebben mindenki megnyugodott.

Gondolkozóba kell esnünk, ha azt látjuk, hogy mai nap-ság is, hat évtizeddel Hanslick könyvének első megjelenése óta, még a leghatározottabb szavakban, mint valami magától értetődőségről, beszél a zene-esztétikusoknak egy nagy száma „érzelemkifejező zené”-ről, csak úgy, mintha H. egyáltalán nem is lett volna. Mi H.-nak e feltűnő mellőztetését nem annyira tudatos ellenvélemények felülkerekedéséből magyarázzuk (ilyenek is voltak), mint inkább egy olyanféle okból kívánnók megérteni, mint azt, hogy ma, négyszáz évvel Copernicus óta, még mindig beszélünk napfelkeltéről és lenyugvásáról. A kérdéses zene-érzelmi nézet ugyanis ez. utóbbi, közéleti beszédmódhoz abban hasonlít, hogy alapjában nem egyéb, mint egy a közvetlen tüneménytől az emberben előidézett benyomásnak a legközelebb eső szavakba fűzése. Látom, hogy a nap a felbukkanásától kezdve mindig magasabb és magasabb pontot foglal el a látáshatáronon, — mi más ez, mint a napnak haladása? És szintilyen közvetlenül ószreveszem, hogy ha szép zenét hallok, mély érzelmek vesznek rajtam erőt s hogy éppen a zene az, ami ezekért az érzelmekért felelős. Mi esik közelebb, mint azt mondani: íme tehát, a zene *tartalmazza* azokat az érzelmeket, és — mivel a zene, mint hangsor, valami beszédhez hasonlít — *kifejezi*?! A mi szemünkben tehát ez a beszédmód és a reáépült egész zene-esztétika azért éli túl Hanslick-ot és azért fog még igen-igen sokáig élni, mert a zenének az emberre való hatásamódját egy rövid, közvetlen megfigyeléseket rögzítő formulában összefoglalja, csakúgy, mint az a másik, hogy a nap felkelt. Az a zenei tétel más szóval nem egyéb, mint egyike a közéleti, laikus pszichológia számos, belénk rozsdásodott népszerű állításainak, olyan, mint például a „szabad akarát”, vagy hogy az embernek „van esze, *amivel* gondolkozik” stb. Szóval egyike azoknak az állításoknak, mikkel szemben egy tudományos alapú ellenvéleménynek sohasem az lehet a célzata, hogy az ezen tételekben kifejezett közvetlen igazságot (azt a tartalmat, reális viszonyt, helyzetet, melyet megállapítottak) kétségbe vonja, hanem az ilyenekkel szemben minden tudományos közbeszólás csak arra törekszik, hogy rámutasson ama gomolygó,

naturalista, rendezetlen fogalmakra, melyeknek segélyével ez a ténymegállapítás történt és e fogalmakat szabatosabbakkal helyettesítse, — óhatatlan, hogy nem egyszer olyanokkal, melyek a közéleti kifejezésekhöz képest tagadásnak hangzanak.

Mi is tehát jó előre kijelentjük, hogy azzal, ha Hanslick nyomain haladva, megtámadjuk a zenének érzelem-kifejezését, ezzel legtávolabbról sem akartuk megingatni, avagy bírálgatni azt a hatásmódot, melyet a zene a hallgatóban előidéz. Messze esik tőlünk, hogy csak egyetlenegy kérdő pillantással is kétségbevonjuk vagy éppen elítéljük azt a mély meghatottságot, az embernek egész belsejét átjáró, valóját felrázó hatást, mellyel nagyszabású zeneművek rajtunk diadalmaskodnak. Semmi mást nem akartunk és semmi egyebet nem *kell* volna akarnia Hanslick-nak (ő tudvalevőleg Wagner ellen is fordította tolla hegyét), mint a tudományos pszichológia ítélőszéke előtt megállható, szabatos fogalmakkal kifejezni azt, amit az a közéleti nézet a maga keresetlen nyelvén mondott meg, úgy ahogy tőle tellett. Mi megöleljük azt a zenei misztikust, aki könnyes szemmel távozik egy nagy Beethoven- vagy Wagner-előadásból; megvalljuk neki, barátom, én is azt érzem, amit te! s csak mikor aztán hazamegy s az íróasztalán megírja, mi mindenféle „tartalom” volt benne abban a zenében, akkor fordulunk ellene.

Hanslick-nak (4.) boncoló eszére volt szükség, hogy az emberiség gondolkozóba essék, vájjon jogos dolog volt-e minden további elemzés nélkül felrakni az egyenlőségjel az *érzelemkeltés* ténye és az *érzelemkifejezés* közé; más szóval, szabad-e mondani arról a zenéről, mely bennem bizonyos érzelmet kelt, hogy az azt az (vagy talán más — ?) érzelmet ki is fejezi.

Az a Wundt-ba is átment Ambros (143.)-féle állítás, hogy a zene „*schildert innerliche Vorgänge dadurch..., daß sie sie erregt*”, olyan megjegyzést vont maga után Hostinsky (48—9.) részéről, hogy a zene, amely közvetlenül *kelteni* tud érzelmeket, lemondhat ezeknek ábrázoló kifejezéséről.

A Hanslick utáni írók közül Lazarusnál (175—8.) találjuk legélesebben megfogalmazva azt a kiinduló gondolatot, melyet e kérdésnek kutatásánál meg kell ragadnunk. S ez az, hogy itt számot kell vetni háromféle érzellemmel: 1. a zenét hallgatóéval; 2. a zeneszerzőéval; 3. ama képzelte, a drámában valódi szereplőéval, kinek a szerző a maga énekét szájába adja, vagyis akinek érzelmeit „ki akarta fejezni”. Konkrét példában: Siegmund elénekli a Tavaszi dalt, Wagner írta és én hallgatom. Vajjon egy-e mind a hármuknak érzelme és ha (valószínűleg!) nem, melyikét fejezi ki az a dal? Minthogy minden embernek érzelmei abból a helyzetből fakadnak, melyekben történetesen van, s minthogy kétséget sem szenved, hogy Siegmund, kit a Sieglinde iránti szerelme s a tavasznak bubája tölt el (a valódi Siegmund-ot és nem a színészt értem), egészen más helyzetben leledzik, mint Wagner, aki ugyanakkor egy zenei feladatnak megoldásán fáradozott, és én, aki a színházban ülök, nézek és hallgatok: tehát egészen világos, dolog, hogy itt három teljesen különböző érzelem forog fenn, melyek körülbelül úgy viszonylanak egymáshoz, mint az illető dalnak okozója (a szerző érzelmei), a dal maga (Siegmund

érzése) és e dalnak hatása (az én érzelmem). Már ennyi elemzés is világosan mutatja, milyen különböző kérdéseket markol össze egy csomóba az a hagyományos elmélet.

Közbevetőleg megjegyezzük, hogy Hanslick-ot a kérdésnek ilyen rendszeres alakú megfogalmazásában az a körülmény gátolta, hogy (úgy látszik) a szépség predikátumának odaítélését nem tartotta egy érzelmi processzus (a tetszés) tanú jelének. Az ilyenféle mondásai (4.): „*das Schöne ist und bleibt schön, auch wenn es keine Gefühle erzeugt, ja wenn es weder geschaut, noch betrachtet wird*” olyan nézetre vallanak, hogy a „szép” valami, az objektívekkel egyívású predikátum, holott már Kant-tól tanultuk, hogy első tény a tetszésnek érzelme s ez adja szánkba a „szép”-ítéletet. Hanslick, amikor a zenének pusztá szépségét élézte ki az érzelmkeltéssel szemben, elfeledte, hogy a „szép” predikátum maga is érzelemből, a hallgatónak tetszéséből fakad. Az a tanítása, hogy a zenei szépet nem érzelmeinkkel, hanem fantáziáinkkal fogjuk fel (6: „a fantázia teremti és a fantázia élvezi a zenét”), igazításra szorul azon a ponton, hogy fantázia viszont érzelem nélkül lehetetlen.

II.

Minekelőtte innen tovább menve azt fejtegetnök, hogy a zene az imént jelzett három feladat közül voltaképp melyiket oldja meg, azaz melyik érzelmet fejezi ki, arra a kérdésre kell egy pillantást vetnünk, milyen viszony és összefüggés van egyáltalán, zene és érzelem között.

Az érzelem és a hang között rendkívül mély, belső összefüggés van, amennyiben tudniillik mindenféle indulatnak megvan a külön hanghordozása, megvan a külön színezete és ereje az illető indulat alatt kiejtett hangoknak (indulatszók). Embertársunknak hangja szinte bűvös erővel vonja magára figyelmünket és, tegyük hozzá, kelti fel az ősembernek utánzó ösztönét. Az embertársamtól hallott hangba beleszólni, ahhoz hozzájárulni máris annyi, mint az ő lelkiállapotában osztozni, vele szimpatizálni, annyival is inkább, mivel minden hang egy cselekedet útján jön létre, — ha tehát azt cselekszem, amit embertársam, akkor máris mintegy hasonulok, belsőleg összeolvadok vele. (Lazarus [106—7.J. Hausegger-nél [19—65.] szépen és behatóan a hang, taglejtés és szimpátia viszonya.) Az emberi hangnak e természete, keletkezésének e feltételei megmagyarázzák, hogy miért sokkal elemibb, mélyebb hatással van az emberre a hang, elsősorban embertársunké, mint például a szín. A szín egy külső, objektív jelenség, mellen semmiféle cselekvés-karaktert sem lehet észrevenni, legkevésbé olyan cselekvésmódot, melyet magunk is végre tudnánk hajtani: semmi szín sem ingerelhet utánzásra, hisz nem is bírjuk utánozni. A szín egyszerűen van, de a hangot csinálják, és ha csinálják, akkor csináljuk mi magunk is. A szín egy adat, egy az objektív világban felmerült tünemény, melyhez sok esetben gyönyörködésünk fűződik ugyan, de sohasem a részvétünk. A hang ellenben valami izgató, aminek nem bírnak ellentállani, egy „felhívás keringőre”, melynek engedünk, mert bírnak neki engedni, míg a színnek még oly pompás ragyogását merőben passzíve vagyis utánzó, tette sarkaló ösztön nélkül fogadjuk. (Lazarus, 112.)

A zene azért nem *arabesk*, mert minden zene közreműködésre, együtténeklésre indítja, legalább is ingerli az embert, amit kávéházi műszóra akár kibicelésnek lehet nevezni. Semmiféle rajz sem ingerli, sem hozzá mozgásba azokat az izmainkat, melyekkel ilyen rajzot avagy vázlatot esetleg csinálhatnánk. Egy látott mozdulat, tagadhatatlanul utánzásra ösztönöz, de egy kész rajzot nem szoktunk és alig is bírunk mozdulatra, vonatkoztatni, a festő mozdulatai eredményének nézni. A rajz készen van előttünk, nyugszik, a zenét pedig szemünk láttára és fülünk hallatára csinálják és minden hangjából kiérezzük a cselekvést, az indulatos ember megnyilatkozását.

Elmondhatni, minden zene voltaképp megtáncoltatja az embert, amennyiben tudniillik a valóságos tánc nem egyéb, mint a test felszínére, végtagjaira való kivetődése annak a belső izomizgalomnak, melyet az érzelm hatása alatt kiadott hang s ezzel együtt a belsőleg („magunkban”) utánzott hang is előidézik bennünk. Nem áll ugyan, hogy a hallott zenét mindenkor utánadúdoljuk magunkban, de érezzük, hogy ilyenkor történik valami bennünk, még pedig nem egyéb, mint olyan izommozgás, melyet az utánzó énekléshez való hozzá készülésnek lehet nevezetű. A zene azért hat jobban ránk, mint a képzőművészet, mert olyasmire rejlik benne, amit a német *ansteckend*-nek nevez, mint amilyen a nevetés, ásítás vagy sírás. Egy bármi művészies festmény végtére is csak tárgy a tárgyak között, tehát egészben véve olyan hatással van rám, mint valami szép iparcikk. Tudjuk ugyan, hogy a művésznek keze, tehát végtelen sok indulat, izgalom, törekvés rejlik benne, de ezt csak tudjuk, — látni és érezni nem lehet. De mikor a hegedű, a zongora, a fuvola, vagy pláne az emberi hang megszólal, rögtön megérezem az örvendező, bánkódó embertársamat és akkor éppúgy nem tudok a higgadt kritikusknak pózában megmaradni, mint mikor a haza veszélyben van és elhangzik a Talpra magyar! Meglehet, hogy túlzás, de van valami igazság benne, hogy a képzőművészet alkotásait úgy szeretjük, mint a szobánk bútorait vagy a házunkat, kertünket, de a zenét úgy, mint a másik embert, a barátunkat, sőt a barátnénkat. A kép, a szobor, az arabesk egy szép *valami*, de a zene nem valami, hanem egy távollevő, láthatatlan *valakinek* legalább is a levele, az üzenete mihozzánk.

Billoth (237—9.). Püo (90—1.). Hanslick (83—5.) is elismeri a zenének „elemi” hatását, de szembeveti vele (96, 110.) a zenének esztétikai oldalát. Lazarus (111.) a zenének ezen elemi szépségforrásai közé sorozza az általa bennünk felkeltett emlékeket és hangulatot is. Billoth 26: Wer wenig angeborene Freude an Mitempfindungen und Mitbewegungen hat, und bei wem die Äußerung einer solchen Freude durch Erziehung nach und nach auch noch abgetötet wird, der muß unmusikalisch werden. Például felhossa az angolokat. Szellemes mondás a Hand-é a tánczenéről (idézi Wallaschek, Aestli. 257.): auch in ihr (= der Tanzmusik) schwingt sich die Seele empor, wenn auch nur zu einer Höhe, wo der Fuß noch den Boden berührt.

A hangnak ezen elemi, azaz részvétet, utánzást keltő erején kívül, mely a szintől megkülönbözteti, van egy másik, a színnel egyező sajátsága is. Tudniillik, hogy magában véve is

szép vagy rút lehet. A hangnak a szépségét élesen meg kell különböztetni annak izgató, szimpátiát keltő erejétől. Bizonyos dolog, hogy valamely hang kelthet részvétet, sőt igen heves indulatba hozhatja egész belsónket, ha maga legkevésbé sem szép is. Az indulatoknak nagy kitörései, a segélykiáltások, a düh kifakadásai nem szoktak esztétikai értelemben szép hangok lenni; mégis jobban megrázzák egész lelkünket, mint akármicsoda szín. Viszont a hangoknak esztétikai, azaz zenei szépsége szintén lelki mozgalmat kelt, de ez már olyan lesz, egészen hasonló ahhoz az objektív, szemlélődő gyönyörűséghez, melyet szép színek látásakor érzünk. (Hanslick IX. 1.)

Annyit már ebből is látunk, hogy a zene nem egy, hanem két különböző mágnessel húzza magához a lelkünket, két különböző kapoccsal ragadja meg belsónket. Van olyan vonzó ereje, milyennel a képzőművészet is rendelkezik, tudniillik az érzetnek egyszerű objektív szépségével hat, de azután van még egy másik mágnese is, s ilyennel már csak ő rendelkezik, tudniillik, hogy az elibénk tárt érzetqualitásai ingerlő természetiek.

Még korántsem számoltunk be a zene tetszésének összes kútforrásaival s majd csak lejjebb igyekszünk ezt megtenni. Egyelőre csak az elemekben tartunk. Ha ezek közé most felvesszük a zenének említett három tényezője közül a ritmus is, voltaképp már egy intellektuális elemhez fordultunk, amennyiben a ritmusnak felfogása szellemi műtét (összehasonlítások stb.) nélkül lehetetlen, de ez a műtét olyan egyszerű, közeleső, hogy a ritmusnak észrevétele szinte passzív, a hang- meghalláshoz hasonló adatkonstatálásnak vehető. A puszta adattal, a hanggal, tényleg abban egyezik a ritmus, hogy mind a kettő közvetlenül izgató természetű. A ritmus annál ingerlőbb, mennél élesebb. Ott tartunk tehát, hogy a hang maga felkelti a részvétet, a megmozdulást, s a ritmus viszont kikényszeríti ezt a megmozdulást és szabályozza.

Mindenütt az ős vadembert és a legritimisebb zenét tartjuk szem előtt, azokat a Wallaschek-től nagy gonddal fejtegetett ausztráliai és afrikai hangversenyeket, melyeknél körbe áll az egész falu és egy szegényesen egyhangú énekre, de erősen kitaposott vagy bottal kivert ritmusra szinte az örülésig lelkesedik, annyira, hogy az ilyen táncok után, melyeknek szereplői a ritmikus tagmozdulataikkal egyszerűsmind valami vadállatot vagy ellenséget igyekeznek utánozni (*ime*, a legősibb zenedráma!), akárhányszor felkerekedik és egyenesen a komoly harcba vagy vadászatra indul az egész társaság (*Anf.* 275—6.)

Wallaschek-nek érdekes kutatásai a zene keletkezésének kérdéséig hatolnak le, s e kutatásoknak (*Anf.* 30—80.) egy igen becses eredményök az, hogy a legősibb zene nem a magányos (szóló), hanem a karének; továbbá pedig, hogy a zenének van egy, a melódiánál valószínűleg ősbibb eleme, s ez a taktus, a ritmus. (Pilo 17., megvan már alapjában Hanslick-nál 117. is.) Hogy a melódia a taktusból keletkezik, l. e folyóirat XXX : 46. A taktusérzék és hangsúlyozás azonban legfőllebb a csiráját adják meg a melódiának, vagyis egy olyan hangegymásutánnak, melynek tagjai magasság dolgában különböznek. A hangsúlyozás legfőllebb két-három különböző

magasságot teremthet s így az a melódia, melyet a merő skanzió hozott létre, nagyon szegényes, monoton alkotásnak marad. Felvetődik tehát a kérdés, milyen befolyásoknak kell tulajdonítanunk a melódia meggazdagodását, vagyis azt, hogy idővel mind számosabb és számosabb hangmagasságot és hosszúságot ölel fel. Ennek kutatásában azt az elvet fogjuk irányadónak venni, hogy az emberiségnek arra, hogy a legkülönbözőbb hangmagasságokat szőjje bele az énekébe, valamiféle *mintát* kellett szem előtt tartania. Mikor olyan hangmagasságokat használt, miket nem a kihangsúlyozás törekvése adott „szájába”, akkor valahonnan, valami mintáról vette az impulzust az ilyen hangmódosításra. Honnan? Elsősorban ugyanonnan, ahonnan vette az énekének legelső, monoton, még ki nem hangsúlyozott alaphangjait, vagyis vette a maga *beszédéből*. (Billroth 94—7., Hostinsky 38—9.). Az emberi beszédnek azok a módjai, amiket az indulat heve sugalmazott, máris beszolgáltaták az ősenekesnek számára egy meglehetősen sok hangmagasságon keresztülrobogó skálának a mintáját. A saját izgatott beszéde tanította tehát az ősenekest a magas énekhangjainak olyatén emelésére és süllyesztésére, amely tetemesen meghaladta azt a mértéket, ameddig a pusztá skanzió elvitte volna. S ez az izgatott beszéd annyival is könnyebben befolyhatott az ének módosítására, mivel az éneklés maga is bizonyos izgatott hangulatnak folyamánya.

Wallaschek (*Anf.* 195—201.), valamint Pilo (16—20., 41.) is megtámadja az ismeretes Spencer-féle elméletet, mely szerint a zene a beszédből s nevezetesen a recitativó-ból keletkeznék. Hivatkoznak arra, hogy a zene a primitív népeknél nem is beszédre támaszkodik, amennyiben sokszor egészen értelmetlen szótagokat használnak szövegül. Wallaschek (262.) kiemeli, hogy a zenének legősibb elemét, a taktust és taktusérzékét nem is lehet beszédből megszerezni; végül (207.), hogy a recitativo csak fejlettebb fokon, vagyis oly népeknél jelentkezik, akiknek régóta van már egy, minden beszéd-től, szövegtől független karénekük. Mi elfogadjuk, hogy az etnográfiai ismeretekkel dolgozó Wallaschek a merőben saját kombinációira támaszkodó Spencer-nél helyesebben ismerte fel és mutatta ki a zenének első csiráit. Hozzátesszük azonban, hogy a zenének e csirákból történt *továbbfejlődését* nem lehet megérteni, hacsak el nem fogadjuk éppen a Spencer elvét, mely szerint tudniillik a nyelv szolgált mintaképül a zenének. Mirészünkről feltétlenül ragaszkodunk ahhoz az elvhez, hogy az éneklő őse, mikor a maga hangjának magasságát különféleképen változtatta, valamiféle *mintát* tartott szem előtt, azaz nem ok nélkül csapongott fel-le. Melyik már most a hozzá legközelebb eső minta? Kétségtelenül a maga és ember-társainak az izgatott beszéd alkalmával megnyilvánuló hanghordozása. Ezt ölelte fel tehát a maga énekébe, s a harag, a szerelem, a félelem, a bánat stb. voltak a legősibb melódiáknak megteremtői, vagyis a sugalmazói.

A beszéd-hanghordozásnak zeneies mivoltára vonatkozik Pilo (135—9.)-nak az az észrevétele, hogy számos szonáta társalgásnak látszik, oly jól adja vissza a kérdés, állítás, kérés, óhajtás stb. hangjelzését. Jó megjegyzés az is, hogy egy meg nem értett beszél-

getésnek pusztá hanghordozásából meg lehet mondani, vajjon az tárgyalás-e, avagy vita, udvarolgtatás stb.

A mi álláspontunk természetesen legkevésbé sem gátolja, hogy hozzá ne járuljunk Hanslick-nak (68.) a zene és nyelv közötti *különbséget* hangoztató ama kijelentéséhez, hogy a nyelvben a hang csak eszköz, de a zenében cél.

De kérjük mármost, nem akadt-e az ősembernek énekhangmodulációi számára más mintája is, mint a különféle indulatu embertársainak hanghordozása? Mi éppen Wallaschek-ben találunk e kérdésünkre igenlő feleletet. Wallaschek (*Anf.* 241.) ugyanis ráutalt arra, hogy az őskarének mindenkor dramatikus természetű volt, vagyis az az éneklő, ordítózó, taktust verő és taposó, tehát bizonyos primitív módon táncoló emberiség úgy a maga mozdulataival, mint, tegyük hozzá, hanghordozásával rendszeren utánzott, mimizált, bemutatott valamiféle komoly életjelenetet, harcot, vadászatot, leányrablást és, last not least, állatokat. Az állatutánzás, még pedig az állat mozdulatainak úgy, mint hangjának utánzása a vadembernek nagyon kedvelt és, hozzátehetjük, nagy tökéletességre vitt művészete. Kérjük mármost, vajjon nem valószínű-e az a feltevésünk, hogy a primitív embernek szegényes skáláját az állathangok is segítették kiegészíteni, vagyis hogy az ősember a maga énekébe azokon a hangmagasságokon kívül, amiket izgatott embertársának szájából lesett el, olyanokat is felölelt, amiket egyes, az érdeklődését felkeltő állatoktól tanult? Azt ugyan nem fogjuk ismételni, amit mint valószínűtlen dolgot már sokan megcáfoltak, hogy az ember az éneklő madártól tanulta a zenét, de hogy a tanítómesterei között egyéb állatok társaságában a madár is ott szerepelhetett, mért ne fogadnók el?

Azért szívesen elfogadjuk azt a humort is, mely Hanslick-nak a következő közbeszólásában rejlik (122.): Nicht die Stimmen, der Tiere, sondern ihre Gedärme sind uns wichtig, und das Tier, dem die Musik am meisten verdankt, ist nicht die Nachtigall, sondern das Schaf (t. i. mert a beléből csinálják a hegedűhúrt).

Az kétségtelen, hogy az ősember olyan hangok iránt is érdeklődött, melyek nem neki magának a természetes hangjai. Ha más nem, már a *hangszerek* feltalálásának ténye és tökéletesítésüknek módja és iránya is rávallanak erre. A legalapvetőbb kérdés ebben az, hogy minek keresett az ember egyáltalán hangszert, mért nem elégedett meg a saját hangjával! Az a körülmény, hogy a legősibb hangszer a földet taposó láb volt vagy a taktust kiverő bot (szóval, hogy a hangszer eredetileg csak a taktust jelezte), egyáltalán nem szól ama feltevésünk ellen, hogy az ősember a kívül, a természetben és nem csupán emberi torkokban keletkező hangok iránt is érdeklődött. Tény ugyanis, hogy az ősz taktusverő eszközöket lassankint tökéletesíti — dobba, s továbbszövi ama tapasztalatait, miket élettelen tárgyakon, ezeknek hangzásba hozatala körül a véletlen folytán szerzett. Ha az ősember fülét nem ütötte volna meg a nem-emberi hang, bizonyára elejtette volna, mint értékesíthetetlen dolgot, azt a tapasztalását, amelyet többi között az íjának húrján tett, amikor ez, eleresztve, megpendült. Az ősember érdemesnek tartotta ezt a körülményt, ezt az emberi ajaktól jóformán utánozhatatlan hangot megjegyeznie.

— és íme, érdeklődésének szüleménye lett az a líra, avagy egyéb ősi pengető hangszer, amelynek feltalálására a megpendülő íjhúrnál természetesebb kiindulópontot bizonyára nem találhatni.

Az a sok mindenféle hang, melyet az ember maga körül úgy embertársainak torkából, mint az állatokéból és élettelen tárgyak részéről hallott, mindenesetre e hangok *utánzására* sarkalta, ami nyilván erősen kitágította, meggazdagította azt a primitív skáláját, mely pusztán a saját, közönséges és izgatott beszédhangjaira volt alapítva. De ez a hangutánzó törekvés legkevésbé sem jelenti azt, hogy az ember a maga érdeklődésének köréből kizárta volna azokat a hangokat, miket nem tudott utánozni. Ellenkezőleg, azt látjuk, hogy az utánozhatatlan, de neki tetsző hangokat felöleli a skálájába és eredeti mivoltukban, vagyis a hangszeren, úgy, ahogy tudja, megszólaltatja. Ha az ember képes volna bármelyik hangszerének hangját a torkával utánozni, valószínűleg kiküszöbölte volna a hangszert, mint feleslegeset, avagy legalább is nem tökéletesítette volna.

III.

Nem volt elkalandozás, mikor a zenei szépségnek természetét kutatva az őserdőkön és a zenét keletkeztető őskorokon keresztül vettük utunkat. A zene bölcsőjéig kellett visszamennünk, hogy beláthassuk, milyen mély alapja, illetőleg, hogy csakugyan mély alapja van ama bennünket foglalkoztató két ellentétes nézet mindegyikének, melyeknek elseje, felújítva a hagyományos felfogást, újabban az Ambros, Stade, Seidl és Hausegger-ek neve alatt az „érzelekmifejezés” elméletéért küzd, másika meg, a Hanslick nevét hordozó, de voltaképp csak Zimmermann-nál a „formalizmus” nevét kiérdemlő ellenvélemény a zenének objektív szépsége mellett kardoskodik. Most már megláthatni, hogy az a tény, hogy a zene aa indulat hangjaiból keletkezik, erősen kedvez az „érzelekmifejezés” zászlaja alá sorakozóknak; az a másik tény viszont, hogy a nem-emberi, sőt nem is érzelmi hang szintén nagyfokú érdeklődést kelt, a Hanslick-ék malmára hajtja a vizet. A H.-féle probléma pedig ma annyival is inkább érdekelheti a pszichológust, mivel itt az az izgató kérdés vetődik fel, odavessünk-e áldozatul egy annyi józan ésszel és higgadt megfigyelésekből kialakított elméletet, amilyen a bécsi esztétikusé, annak a viszont etnológiai kutatásokkal megtámogatott tételnek, hogy minden zene az érzelemben gyökerezik? Aláírtuk-e vagy nem, hogy a H.-féle racionalizmus túlhaladott dolog, ha aláírjuk a modern zenetörténelemnek azt az összefoglaló tanítását, hogy a zenének fejlődése a száraz formális széptől ama kifejező, érzelmes stílus felé vette útját, melyet a régi figurális zenével szemben a Beethoven-ek, Schumann-ok és Wagner-ek képviselnek? Igaz-e tehát, hogy e kérdésben a történelmi tényekre támaszkodó mélyebb belátás megcáfolta a józan, elfogulatlan nézőt és nem lehet-e inkább valami módot találni e két álláspont áthidalására?

Ehrlich (133.) azt hiszi, hogy ennek ideje még- nem érkezett el s azért mindössze abban állapodik meg, hogy vannak zene-

művek, melyeknek szépségét a Hanslick-féle alapon nem lehet megérteni.

Ha azokkal a nem nagyon szép zenei emlékekkel, de annál fontosabb tanulságokkal, amiket az őserdők vademberkoncertjeiben szereztünk, a modern hangversenytermek felé vesszük az utunkat, más szóval, ha a zenének ama zsenge csirákból történt továbbfejlődését és ennek irányát tekintjük, azt vesszük észre, hogy a zene, mennél civilizáltabbá válik, annál inkább törekszik arra az objektív, szemléleti szépségre, melyet a hangtisztaság mellett a skála gazdagságának, a melódia és harmónia új meg új alakzatainak köszön. De bármi nagy, sőt rengeteg is a távolság egy modern zenei termék és a vadembernek indulathangja között, bármennyire különbözik is egy mai zenekarnak százféle csillogású hangkészlete az emberi toroknak hangjától, a ritmus, a zenének ez a fontos eleme, megtartotta primitív izgató hatását és, tegyük hozzá, maga a zene sem veszített semmit abból az ősi indulatkeltő erejéből, — talán azért is, mert a hangszernek a torokétól bármennyire különböző hangjában még mindig megérezzük a rokonságot, tehát éppen a hasonlóságot a magunk indulatot jelentő hangjával.

Más zene más hatással van a hallgatóra. Ha az a vadember-zene, mely lehetőleg hűen másolta a felizgatott ember indulathangjait, közvetlen hozzájárulásra indította a hallgatót, vagyis hasonló indulatba hozta, akkor az a zene, mely mindenekelőtt esztétikai szépségre törekedvén, e kezdetleges indulathangokat és kitörésmódot szinte a felismerhetetlenségig módosítja, az ilyen zene mindenesetre csak valami halvány árnyékát fogja felkelteni az illető indulatnak a hallgatóban. Az az ősvadember ének, mely például a haragnak hanglejtését erősség, tempó, ritmus stb. dolgában másolta, valószínűleg szintilyen haragra ingerelte magát a hallgatót, mely nem is maradt meg többé hallgatóságnak, hanem aktív, tomboló részvétellel együtt énekelt és tüzelte magát a „haragvó” főénekesssel.

* Hasonlítsuk össze az ilyesmivel például Wotan haragjának Wagner-féle kifejezését a Walkür-ben (78.). Azok az elemek, mik az ősi indulatkitörésnek vad megnyilatkozásából vannak átvéve, itt körülbelül a következők: 1. Ez a ritmus

mely a fékezett és fékezés dacára előtörő (a triolák!) indulatnak nyelvét pompásan másolja. 2. A tetemes mélységben bűgő kíséret, mely folyton a legélesebb disszonanciákban mozog s a harag: hangjának metsző, recsegő mivoltát adja vissza. 3. Az a körül-mény, hogy az egész melódia a mélységből a magasság felé törtet s mikor ezt, vagyis a legmagasabb pontot elérte (a második Götternot-nak végén), innen ismét a borongós mélységbe sülyed vissza. — Kétségtelen, hogy ezeket és ennyit a legdurvább vadember-muzsika is ki tud fejezni, más szóval, az említett három

¹ Az ilyen csillaggal * megjelölt helyeknél feltesszük, hogy az olvasó kezében tartja a cikk elején (XXX. k., 39. 1.) megnevezett zongorakivonatot.

tulajdonságnak megfelelő muzsikát hallhatunk bizonyára az őserdőben is. Wagner azonban mit tett? Nos, röviden, megtette mindazt, amiben ez az ő híres helye túllép az imént megjelölt szerény kereten, vagyis amiben az ő zenéje gazdagabb, mint lenne bármely, a fenti keretnek éppen megfelelő vadember-muzsika. Mindenekelőtt zeneileg tökéletes, azaz esztétikai szépségű hangokat (hangszereket) szerepeltet; továbbá disszonanciái mind zenei disszonanciák, vagyis olyanok, melyek egy konzonáns akkordhoz, a meglehetősen későn bekövetkező feloldáshoz való hozzátartozásukat éreztetik; a legélesebb disszonanciákat kevésbé élesekkel enyhíti (1. a heilige Schmach-taktust) stb., stb. Az eredmény pedig az, hogy kapunk egy olyan zenét, mely a hallgatóban a harag indulatának legfellebb azt a csekély, szinte elenyésző árnyalatát kelti fel, amely szimpatikus módon feltámad abban, aki *konstata*lja embertársának valamilyen megnyilatkozásából: „ez most haragszik”. Az egész helynek többi, esztétikai szépségei pedig kétségtelenül a gyönyörűségnek érzetét keltik, tehát egy olyan érzést, amely valami igazi haragnak kifejlődését végkép kizárja. (Talán gyönyörködés helyett a jelen esetben inkább helyeslő bámulatot kell mondanunk, tekintettel arra, hogy mily merész lépetekkel halad itt Wagner a zeneileg megengedhető legvégső határok felé, anélkül, hogy ezeket átlépné, — megmutatván, hogyan lehet a jellemzettségnek és az esztétikai szépségnek két igen gyakran ellentmondó követelményét együttesen kielégíteni.)

Az hiszem, elég őszintén írom le a zenét élvező közönségnek lelkiállapotát, ha azt mondom, hogy a modern zenehallgatóban voltaképp alig támad másféle érzélem, mint a kisebb vagy nagyobb *tetszésé*, vagyis egy olyan érzélem, mely, ha mindjárt számos fokozatot tüntet is fel, amennyiben a közönyös unalomtól, mint zérus-ponttól, egészen az extatikus lelkesedésnek forrponjtáig terjedhet, mégis csak, meg kell adni, a kvalitását illetőleg igen szűk keretben, sőt mondhatnék egy egyenes vonalban mozog. Mi éppen nem azt látjuk, hogy a hallgatóban a zeneszerzőtől állítólag kifejezett érzélem támadna t'el a maga valóságában, hanem ha részben feltámad is, mindenütt meghamisítja ez érzelmet az a körülmény, hogy a kisebb-nagyobb *tetszésnek*, akárhányszor egyenesen az elragadtatásnak érzelme fűződik hozzá, sőt, ezt kihangsúlyozom, ez benne a túlnyomó elem.

Hausegger-nek, akit Seidl a Hanslick-elmélet sírja megasó-jának szívesen feltüntetni, szép munkája voltaképp nem egyéb, mint bővebb körülírása annak a Spencer-féle tételnek, hogy az ének és az ezt helyettesítő zene, az indulatos beszédből származván, nem egyéb, mint az indulatnak egy művészi alakú, gyönyörűséget és szimpátiát keltő kifejezése (Ausdruck). Hanslick ezen az általánosságon régen tulment és ott kezdte a kutatását, mért gyönyörködünk a zenében, *holott* nem bírjuk valamely határozott indulat kifejezésének felismerni. Hauseggernek ő alighanem azt felelte volna, hogy az őskori zene lehetett pusztán „Ausdruck”, de a mai már „Kunstausdruck” (t. i. Ausdruck der Kunst, des Könnens), olyan, amely akkor is lehet szép, ha nem akad számára substratum, melyet megjelöl. — Kiemann (77.): Mit dem Moment, wo der Freudens- oder Schmerzschrei der Menschenstimme in wirklichen Gesang übergeht, ... hört er auf, nur Empfindungsausdruck zu sein, fängt er an, künstlerisches Bilden zu werden... Riemann (156.) a zene ritmikus tagoltságának szükségességében látja egyik bizonyítékát annak, hogy a zenének megvan a maga kettős, természete, Doppelnatur als Empfindungsausdruck und A zeneszerzőtől „kifejezett” érzelmeket Stade (42—3.), továbbá Hartmann után Moos (386—391.) hasonlóknak találja a színdarab

nézésekor bennünk feltámadó illuzórikus, „ál”-érzelmekhez, mert hiányzik a megfelelő reális érzelmet felkeltő ok.

Ha igaz, hogy az érzelmet a benne használt nyelvezet árulja el, akkor miért nem fogadjuk el útmutatónak a hallgató érzelmei dolgában azokat a megjegyzéseket, miket valamely zenének hatása alatt kiejt. Ha ezt tennők, mindjárt elnémulna mindenféle ellenvetés a zenétől keltett érzelmekre vonatkozólag. Tény ugyanis, hogy a hallgatónak összes megnyilatkozásai a többé vagy kevésbé helyeslő kifejezésekben merülnek ki, amennyiben mást nem hallhatunk ilyenkor, mint „gyönyörű!”, „nagyszerű!”, „isteni!” stb., avagy másrészt „unalmas”, „ostoba”, „elcsépett” stb. — jeléül annak, hogy a hallgatónak összes, zeneokozta érzelmei, mint fennebb mondtuk, egyetlenegy vonalon férnek el, ha tetszik, egy thermometer-skálán, melynek, hol az alsóbb, hol a felsőbb fokait foglalják el. (Van, igaz, olyan zenei kritika is, hogy „érdekes zene”, de érdekebb mindig a *feladat*, vagyis az a tárgy szokott lenni, amely elvégzendő munkát rejt magában. Épp ezért, aki csak „érdekes”-nek talál valamely zenét, az ezzel bevallotta, hogy még nem értette meg s reméli, hogy majd meg fogja érteni. Mi azonban egyelőre csak a megértett zenétől támadó érzelmeket vizsgáljuk.)

A zene esztétikai szépségének, mely megvan, legalább meglehet ott is, ahol az illető zene semmiféle indulatnak kifejezéséhez sem hasonlít, e szépségnek hatása, a gyönyörködés, általán sokkal hevesebb, indulatosabb természetű szokott lenni, legalább is gyakrabban ilyen, mint az a tetszés, mely egyéb művészetekhez fűződik. E körülménynek egyik okát fennebb a hangnak fiziológiai sajátágaiban találtuk. Van más oka is. Ezt én abban a tényben keresném, hogy a zene a szemléletnek egy jóval nehezebb módján válik számunkra hozzáférhetővé, mint a képzőművészet, amennyiben nem egy, a jelenünkben elibénk terjeszkedő egésznek az alakjában lép fel, hanem jelenünk csak az egyes mozaikkockákat kapja készen, melyekből az emlékező erőnknek kell az egységes műreket felépítenie. A zenehallgatónak a műszövedék egységes, összefüggő mivoltához való hozzáférés, ennek észrevétele végett is már gondolati működést kell végeznie, olyat, milyentől a képzőművészet élvezője teljesen fel van mentve, ki a maga egész pihent szellemi erejét a készen előtte elterülő adatnak bírálatára, boncolatára fordíthatja. A zenehallgató e bíráló, elemző lelki működésbe csak egy, már az emlékező munkától többé-kevésbé megviselt idegállapotban foghat hozzá.

Már fennebb is (XXX. k., 57. l.) mondtuk, hogy a zene, *ceteris paribus*, valamennyi közül a legnehezebb élvezet» Mármost szerintem éppen e nehezebb hozzáférhetőségben rejlik a magyarázó oka annak, hogy a zenének kedvező fogadtatása mért olyan rohamos, zajos, szenvedélyes módon történik, már tudniillik ott, ahol van rá alkalom. Ismeretes dolog, hogy minden rejtekező, nehezebben felismert szellemesség, coincidentia, találó hasonlat, célzás és több efféle már a közéletnek tréfás, évelődő beszédeiben, no vagy éppen költői művekben mennyivel indulatosabb hatást vált ki a hallgatóban vagy olvasóban, mint amelyet keltett volna ugyanaz a gondolat, ha félreérthetetlen, lapos nyíltsággal jelent volna meg.

Az a hallgató, akinek egy kissé meg kellett erőltetnie az eszét, hogy a lappangó pointe-et megtalálja, nem tudja magát türtőztetni a zajos, kacagó, helyeslő jóváhagyástól, mihelyt rábukant Pszichológiai ténynek, általános ténynek lehet elfogadni, hogy minden lappangó, de felfedezett tökéletességnek kétszeres értéke van a bíráló szemében és ennek helyeslő ítéletét egészen az indulatos lelkesedésig képes fokozni. A zene mármost olyan műfaj, mely voltaképp állandó bújócskát játszik a hallgatójával, amennyiben összes alakzatai, az egymásnak megfelelő, szimmetrikusan felépített, tehát architektúrájuknál fogva tetsző helyei egytől egyig olyanok, hogy csak a figyelmes, elmélyedő, azaz folyton emlékező, a volt-at a van-hoz hozzáfoglaló egyén veszi észre. A zenének összes szépségei és ide tartoznak talán elsősorban a modulációi, mind olyanok, hogy kapaszkodnia kell a műkedvelőnek, hogy megláthassa. Egy olyan hegyi kilátás, melyért kapaszkodnunk kellett, nagyobb lelkesedést kelt, mint amelyet maga ez a látvány, ha valahogy síkon tárult volna elénk, ébresztett volna.

De még más tekintetben is fokozza a zenének időbeli s nem térbeli jelentkezése a gyönyörűségünket. A zene nem kész szemlélet, nem olyasmi, aminél a *meg*-gel összetett tárgyias igével fejezzük ki az élvezésünket („megnézem”, „meghallgatom”, megbírálom”), hanem a hallgatónak egy élménye, valami, ami történik rajta, amin ő, a hallgató, keresztülmegey. Csak hasonlat, de azt hiszem, nem éppen hibás hasonlat, hogy a zenehallgató olyan helyzetben van, mint lehet a repülőgépen utazó ember a gépvezető mellett. A Beethoven-ek, Schumann-ok, Wagner-ek azok a hatalmas gépmesterek, kik a hangnak szárnyas madarán repítenek fel bennünket, csodálkozó hallgatókat, egész az egekig és mutatnak be nekünk folytonos egymásutánban, feltartóztatás nélkül tájakat, színharmóniákat, felhőalakzatokat, búbajos látványokat, miknek létezéséről fogalmunk sem volt. Élmény ez, a mi élményünk, amin velük együtt keresztülmegeyünk, mert biz akárhányszor veszélyes helyzetbe fordítják a gépüket, ott tudniillik, ahol a harmóniának egyformaságát, nyugodtan szálldogáló menetét megszüntetik és az egyre veszélyesebben kavargó disszonanciáknak borongós felhőibe viszik belé gépüket, úgy hogy szorongó érzésünk velük együtt átérzi annak a feladatnak nehézségeit, hogy hogyan kell ebből kikerülni. Amit mi szegény, meglapult, szepogó utasok nem tudnánk megtenni, megteszik ők, a szárnyaló hangáradatnak hatalmas kormányosai, vagyis szemünk láttára kibonyolítják a csomót, mindegyre derültebb és világosabb környezetet teremtenek számunkra, míg végre visszahozták a derűs harmóniának bátorító napfényébe, amelyből kiindultunk. A szorongó várakozás, kétség, a kivezető útnak ez a nem-ismerése s végre a mind e borús érzelmeket kiegyenlítő derű — mindez olyan, azt mondanám, szinte dramatikus lefolyása a műélvezés processzusának, mely ezt, vagyis a zena élvezetét mindenképpen hasonlóvá avatja azokhoz az életszakaszainkhoz, melyeket nagyon félreérthetetlen szóval úgy hívunk, hogy valaminek megérése, átélése. Nem szokás ugyan, de éppen nem volna helytelen, ha éppúgy beszélünk „egy partie zené”-ről, melyre elmegeyünk, mint beszélünk egy partie sakkról vagy kártyáról. A zene abban „partie”, hogy izgat, hogy

élmény. Nem olyan folyamat, amellyel szemben az ember a szegző *meg-* összetételű igékkel fejezi ki a magába olvasztó befogadó asszimilációt, hanem egy mélyen szubjektív, egyéni átélés, mondhatnám szenvedés, egy esemény, amellyel szemben, viselkednünk és életfenntartó erőnket volt alkalmunk kifejez-
nünk. Az a monoklis szemű hetyke kritikus csak álljon oda a képzőművészet alkotásai elé s ott fitogtassa a maga „*meg-*”-bíráló, „*meg-*”-néző, „*meg-*”-figyelő kritikáját; a zenének hallgatója csak akkor cselekszik olyat, amit meghallgatásnak szokás nevezni, ha mint teljesen fásult, arra a zenére már éppen nem fogékony rutinier inkább az előadó művészre, mintsem a zenére fordítja ügyeimét. A zongorázó, hegedülő, éneklő művészt nem bánom, „*meg-*”-hallgatjuk („*elmegyünk* megnézni, hogy mit tud”), de magát a zenét csak hallgatjuk, nem meghallgatjuk, mert igazi zenei élvezet mellett nincs meg a lehetősége sem annak, hogy olyan tárgyias messzeségbe, semleges atmoszférába helyezzük ki magunkkal szemben azt a zenét» melyet a tárgyra irányuló *meg-*es igék feltételeznek.

A zene mihelyt megszólal, már úgyszólván a bőrünkre mászik, magával ragad. Itt rejlik a nagy különbség a zenét hallgató és a képzőművészetet élvező egyénnek állapota közt. A képzőművész némán, hidegen kiáll a nézőnek szeme elé és várja, mire határozza magát, helyesli-e vagy nem, amit alkotott, tetszik-e neki, vagy nem. A zenész mindenekelőtt meg-
ragadja, felkorbácsolja hallgatójának lelkét, szinte hipnotizálja s most ettől az elringatott, hideg szemlélődésre képtelen egyéniségtől kérdi, mit szól hozzá a művéhez. Akkor kérdi tőlem, hogy szép-e ez a nő, mikor már szerelmemnek rabja vagyok. A képzőművésznek bírálója a természetkedvelő, nyugodt parti lakos, aki a maga biztos kilátótornyából gyönyörködik a tengeri hullámok játékában. A zenehallgató ellenben az, aki a csónakon ül, akit elringattak, elhódítottak a hullámok és akkor kérdik tőle, szépek-e vagy nem; avagy az a virágkedvelő, aki elmegy a kertészkiállításra s nézi, bírálhatja a virágok szépségét, de az illatjuktól elbódult fejjel.

Lazarus (114.): Von dieser Seite betrachtet, ist Musik die sinnlichste oder besser die nervöseste aller Künste.

Amit a többi művészet nyújt, az egy jó, finom étel, de amit a zene, az valami bódító ital, részegítő narkotikum, amely képzeletben áthelyezi az embert egy jobb és szebb világba, egy olyanba, ahol nincs *De*, ahol megszűnik minden kritika, ahol lelkesedő önadaadásunkat egyszer valahára kiengedhetjük szabadjára s nem kényszerülünk az érzelmünket még csirájában pórásra fűzni, mint az életben. Nem ok nélkül keletkezett mondás, mely a „hangok világá”-ról beszél. A zene azzal, hogy vele szemben meg van engedve egy olyan magatartásunk, amely a reális életben majd mindig helytelen, tudniillik, hogy teljesen az érzelmünknek, a gyönyörűségünknek éljünk, ne okoskodjunk, ne óvatoskodjunk, ne zsugorias „*de-*” és „*hanem-*”-ekkel rángassuk vissza érzelmünknek ki-kitörő áradatát, — a zene, más szóval, azzal, hogy nem csal meg s nem is tud megcsalni s hogy ebben biztosak vagyunk, mindezzel azt az illúziót keleszti a hallgatójában, hogy itt egy más, a reálistól különböző, jobb és szebb világba lebbent át.

Egy olyanba, amely bepótolja számára azt a gyermekkori tündéres mesevilágot, melyet kritikája már régen szétrombolt. Ha igaz, hogy a szépben való gyönyörködés, az esztétikai érzés ott kezdődik, ahol bizonyos szellemi bódulatféle vesz rajtunk erőt, vagyis ahol a nyugodt „konstatálás” megszűnik, akkor hozzá fogunk járulni ahhoz az elmélethez, amely a művészetek *illúziójáról* szól, vagyis az illúziókeltést tekinti minden művé szét fősajátságának. S ha az ellenfél, kinek az illúzió számára okvetlenül színpad kell (vagyis csak az egyik, a színi művészet számára fogadja el ezt az elméletet), az illúziót a zenében tagadja: mi bátran rámutathatunk erre a „hangok világa”-ra, a hallgató fantáziájának emez alkotmányára, amely szívárványszínekben pompázik, de csak rövid szívárványéleket él, addig, amíg csak az utolsó akkordok elhangzásával az utca szürke prózájába ki nem lépünk. Ritter (14., 15., 17.), Lazarus (168., 196—8.)

A zene olyan művészet, amely meggátolja a maga hideg; objektív megbíráltatását. Zenét élvezni annyi, mint a zenével együtt, a zenétől szenvedni. Az a tánc, melyre az ősebert a maga zenéje ingerli, megvan a művelt zenekedvelőnél is annak a belső, minden izmait megfeszítő innervációnak alakjában, melyet csak egy hajszái választ el a taglejtés, mimika, sírás, megmozdulás alakú kitérésétől. A primitív embernek a „lábába száll” a zene, a modern zenekedvelő pedig mind a ma belsőrészeinek (tüdő, szív stb.) innervációja alakjában érzi meg, amelyeknek mindenféle indulatkitöréseinknél van, szerepük. Igaz, hogy a zene bubájának, szuggesztív erejének lehet ellentállam, akkor, ha már sok zenét hallott az emberes különben is erős, fegyelmezett eszű egyéniség, valami Hanslick. De azért az a hideg kritikus, ki a maga „kühl bis an's Herz hinan” tekintetével ott ül a zengő-bongó zenekai előtt, mint a szakértő egy sakkpartie előtt, — amikor valamely zenei részlet megnyerte a tetszését (ő talán megigazítja „helyeslését”), mégis érzi, hogy most nem a maga zeneelméleti tudományát vette elő s az azzal való megegyezésből „következtette ki”, avagy „konstatálta” ama részlet szépségét, hanem valami közvetlenül megkapta, megmarkolta szívét. Érzi, hogy erőszakot tett önmagán, mikor azt az ölelést, csókot és könynyet, melybe meghatott lelke át akart ömleni, egy hideg, udvarias főhajtásig fékezte le, mellyel a szerzőnek „helyes sakkvonását” jutalmazza. (Stade 35.) Sőt maga az a higgadt» hideg allűr, melyet az a kritikus annyira ajánl s mely (a zeneértőnél) soha másképp nem állhat elő, mint a melegebb érzelmi nyilatkozatok visszafojtása útján, — ez az erőltetett arcvonás mi egyéb, mint igen világos beszédű elárulója azoknak az érzelmeknek, mik ama hideg kritikusnak lelke fenekén is ott dulakodnak, mint a Neptun barlangjába beszorított szelek.

Soha nem kellene *ajánlani* a higgadt magatartást a zenével szemben, és Hanslick-nak ez sohasem vetődött volna fel az eszében, ha a zene természeténél fogva és eredetileg nem keltene az emberben érzelmeket, azaz olyan állapotokat, melyekkel szemben ugyancsak akad dolga a nyugodt békére törekvő Neptunusnak, a „nil admirari” jelszavú sztoikusnak. Igen helyesen mondták (Hanslick 81. is elismeri), hogy a

zene „überfällt uns”, míg a többi művészetek csak „überreden uns.”

Ambros (54.) abban a formulában állapodik meg, hogy minden zene kész hangulatokat hoz magával és telepít bele a hallgatóba (Entgegenbringung von fertigen Stimmungen), mit Hostinsky (23—4.) megigazít azzal, hogy a zene inkább átalakítja a hallgatóban mindannyiszor meglévő hangulatot, még pedig meglehetősen gyorsan. — Ez a „hangulat” szó egyike azoknak a ködös fogalomalkotásoknak, amilyenek minden téren előakadnak, ahol hiányzik a világos tárgyismeret. A hangulat semmi egyéb, mint érzelem, tehát minden tekintetben olyan elbírálás alá esik, mint az érzelem, s a világos, nevén nevezhető érzelemtől csakis abban különbözik, hogy nincs neve. Mert tudvalévő, hogy érzelmeink száma sokkal nagyobb, mint érzelemneveink száma. Ambros elméletéből mi csak annyit veszünk át, hogy a zenehallgatás is egyike azoknak az alkalmaknak, amikor az emberben megnevezhetetlen érzelmek keletkeznek. Így fogván fel a dolgot, megkaiuk a kellő megvilágítását annak az (ugyancsak Ambros-nál [71.], de Pilo-nál [86.], Parry-nél [29.] és másoknál is szereülő) állításnak, hogy a zene a kifejezhetetlenek a kifejezője. A „hangulat”, mint a zene hatásainak egyike, ott van Lazarus-ban is (115., 117.).

Mennél nagyobb az a gyönyörűség, melyet a hallgató a zenében talál, annál inkább fel fognak éledni benne, egyszerű képzetársulás folytán mindazok a helyzetek, jelenségek, szellemi ingerek, melyek őt hasonló mély, meghatott állapotba hozták. A filozófus a maga legmagasabb, világátölelő eszmealkotásaira fog gondolni, egyszerűen, mert a fenségesnek ugyanazt az érzését érzi most a zenénél, mint érezte a maga magasszárnyalású gondolatalakulásainál; a valláshívő, a költő a maga legihlettebb perceit fogja átérezni s a közélet emberének talán az első szerelmie boldog pillanatai jutnak eszébe. Ez semmi egyéb, mint az asszociációknak az a nagyon közönséges esete, hogy minden indulat könnyen eszünkbe hozza ugyanezen indulatnak egy másik alkalmát s ezzel tárgyait. Az sem csodálni való, hogy a zenétől ilyen idegenszerű gondolatkörbe felragadott ember váltig azt vitatja, hogy mindezek a gondolatok abban a zenében *ki vannak fejezve*. A tény annyi, hogy ő, a hallgató, magában hordja egy bizonyos, az életfoglalkozásával összefüggő szokását az appercepciónak. s ezt a saját szokását éppúgy nem veszi észre, mint az aa ember a kék szemüvegét, aki emiatt a maga körüli világot mondja kékszínűnek. (Hostinszky 25—6.). íme, átsiklottunk a zenétől *keltett* érzelmekről a zenében *kifejezett* érzelmekre és ezzel általában a zenére, mint kifejező eszközre.

(Folytatása a következő számban.)

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Czakó Ambró: E. B. Tylor (1832—1917).

A lexikonok és biográfiák a Tylor név melletti 1832-höz hozzáírhatják már az 1917-et. Edward Burnett Tylor, a jeles primitivológus, meghalt. Tudományos körökben ismert és sokat emlegetett neve volt s mivel az elmélet, mely nevéhez fűződik, szélesebb kultúrtörténeti jelentőséggel bír, sőt az emberi művelődés pszichológiai tényezőire is élénk fényt vet, néhány sorban megemlékezünk jelentőségéről.

Pályafutása kezdetben teljesen praktikus célok felé irányult. Mint egy sárgarézőntőnek a fia, 16 éves korában beáll apja gyárába munkásnak. Nem sokáig bírja, egészségi okokból utazni indul s 1855—56-ban az Egyesült-Államokban tartózkodik. Innen Kubába ment, ahol találkozott Henry Christy etnológussal, akinek biztatására meglátogatta Mexikót. 27 éves korában jelenik meg első műve, *Anahuac or Mexico and the Mexicans*, majd hat év múlva egy antropológia (*Researches into the history of Mankind*, 1865), melyeket utazásainak benyomásai érleltek meg. 1871-ben jelent meg a híres *Primitive Culture (P. C: researches into the development of mythology, philosophy, religion, art and custom*. Németül: *Die Anfänge der Cultur*, Leipzig 1873), mely óriási feltűnést keltett s amely azóta egészen a legújabb időkig állandóan megbeszélés tárgya volt nemcsak etnológusok, hanem kulturhistórikusok, teológusok és vallásfilozófusok körében is.

Az említett mű általában a kultúra kezdetleges állapotával foglalkozik, de kimagasló jelentőségre csak egy fejezete tett szert, az *animizmusról* szóló, Tylor az evolúció gondolatát magáévá tette s így iparkodott a vallás primitív formáját (*formáit* mondanák ma) felfedezni. Könyvének kora az evolúció gondolatát teljes diadalában látta. Boucher de Perthes praehisztórikus kutatásai, Lyell geológiai vizsgálatai s főleg Darwin híres műve az evolúció elismerését az egész vonalon biztosították. Az összehasonlító vallástudomány és vallástörténet is rajta és általa épült fel. Ami ebben a gondolati munkában meggyőző erővel bírt, az a tényekkel való megalapozása volt ellenében a filozófiai rendszerek s különösen Hegel idealisztikus apriorisztikus evolúciójával. Comte-nek is volt vallásfejlődési sémája, de az teljesen hatástalan maradt s ugyanazt mondhatjuk Lubbock (Lord Avebury) könyvéről is (*The origin of civilisation and the primitive condition of man*, 1870). Ellenben Tylor említett műve olyan elméletet nyújtott, mely megérdemli egyik kritikusának, Andrew Lang-nak dicsérő jelzőjét, a *classical theory*-t. Miben áll Tylor animizmusa?

Fejtegetéseit egy kérdéssel kezdi, melyről meglehetősen

általános téves nézet uralkodott, hogy tudniillik voltak-e vagy vannak-e olyan alacsony kultúrájú emberi törzsek, amelyeknek egyáltalán semmiféle vallásos fogalmaik nincsenek? Lang, Moffat és Azara etnológusok példám kimutatja, hogy ugyanott, ahol a vallás létezését tagadják, saját maguk szolgáltatnak bizonyítékokat az ellenkező vélemény mellett. Nyilván azon múlik a kérdés eldöntése, hogy mit tartunk a vallás lényegének. És itt Tylor szellemi emelkedettsége gyönyörűen érvényesül, amidőn hangsúlyozza, hogy az említett három etnológus vallástalanoknak minősít törzseket azért, mert nem olyan vallási fogalmaik vannak, mint nekik s ezáltal úgy járnak el, mint a teológusok, akik azon népeket, akiknek másforma isteneik voltak, mint nekik, istentagadóknak minősítették. Ez különben általános gyengéje a felületes gondolkozású embereknek. Az árják India benszüzlött törzseit adeváknak (istenteleeknek) tartották, a görögök az első keresztényeket ἄθεοι-oknak, mert nem hittek a klasszikus istenekben, nem régen ateistának nyilvánítottak mindenkit, aki nem hitt a varázslásban és az apostoli leszármazásban, sőt a legújabb időben (a hetvenes évekről van szó!) is istentagadókként kezelik azokat, akik a fajok fejlődésméletének a hívei. Igaz, hogy az alacsonyabb színvonalú törzsek vallásának a kutatását azzal kell kezdenünk, hogy a vallásnak valamilyes rudimeter definícióját kell megadnunk, de ha ezen definícióba egy legfőbb istenségben való hitet, vagy a halál utáni ítéletet, bálványok imádatát, áldozatok bemutatását vagy más, jórészt elterjedt tanokat, rítusokat viszünk bele, akkor nyilván kizárunk bizonyos törzseket a vallásos kategóriájából. Ilyen szűk definícióknak az a hibájuk, hogy a vallást annak egyes fejlődési formáival azonosítják, ahelyett, hogy azt a mélyebb motívumot vennék figyelembe, mely alapjukul szolgál. Ez Tylornak kétségkívül pompás megjegyzése, melyet, ha kellőleg figyelembe vettek volna (csak Söderblom tette meg *Vom Werden des Gottesglaubens* 1916 című művében), sok tévedést és sok felesleges vitát (például vallás-e a buddhizmus?) lehetett volna elkerülni. Tylor maga sem fogadta meg a jótanácsot, mert amit a vallás lényegül megkíván, hogy tudniillik tartalmazza a szellemekben való hitet, A. Lang és W. Schmidt kutatásai döntötték meg.

Meg kell engednünk, mondja Tylor, hogy a szellemi lényekben való hit minden alacsonyabb törzsnél megvan, melyeket bensőleg eléggé megismertünk, míg az az állítás, hogy ilyen hit nem létezik, régi vagy többé-kevésbé tökéletlenül jellemzett törzsekre szorítkozik. Ezt a hitet animizmusnak nevezhetjük s ez a terminus a, spiritualizmus alapeszméjét hangsúlyozza a materialisztikus filozófiával szemben. Az animizmus szó nem volt új, de a jelzett értelemben Tylor használta először s azóta terminus technikussá vált.

Hogyan fejlődik ki az animizmus? A primitív ember biológiai problémák két csoportjából megalkotta a testtől különböző lélek fogalmát. Ilyenféle problémák foglalkoztatták: először mi okozza a különbséget az élő és élettelen test között? Mi az oka az ébrenlétnek, alvásnak, elragadtatásnak, betegségnek, halálnak? Másodszor mik azok az emberi alakok, amelyek álmainkban és vízióinkban megjelennek? A vad filo-

zófus, aki a jelenségek ezen két csoportját észlelte, praktikusan felhasználta az egyiket a másik magyarázatára, amennyiben mindkettőt egy fogalomban egyesítette, amelyet kísérté-léleknek vagy szellemeknek nevezhetünk. A léleknek ilyen módon nyert fogalma először csupán az emberi leiekre vonatkozik. Ezen fogalomhoz kapcsolódik a hit, hogy a lélek a halál után tovább él, a lélekvándorlás hite s a halottakról való gondoskodás ténye (amiről megjegyezhetjük, hogy az evolucionális felfogásban ugrást jelent, mert erkölcsi ténykedést tételez fel primitív fokon a vallás forrásai között), ellenben a másvilági kártalanítás gondolata csak később fejlődött ki. Az ősök és halottak kultuszából megtanulja az ember a tiszta szellemnek fogalmát megalkotni. Ezek idegen testeket is választhattak lakóhelyül, amint azt a megszállottság hite mutatja.

Lassan-lassan kifejlődött a magasabb politeizmus: égisten, esőisten, mennydörgésisten stb. A dualisztikus rendszer már alacsony fokon megnyilvánul a káros és hasznos fogalmak kapcsán (világosság — sötétség stb.). Monoteizmus és panteizmus nem mutatkozik.

A monoteizmus többféle módon keletkezik:

1. a politeisztikus istenek egyikét főisteni méltóságra emelik;
2. panteon-féle keletkezik (nép = sok lélek és világátható szellemek; arisztokrácia — politeisztikus istenek; király = főisten);
3. az *anima mundi* tana.

Tylor animizmusa és általában az antropológiai iskola Angliában sokáig nem tudott érvényre jutni, aminek a nagytekintélyű Müller Miksa *nomina numina* elmélete is oka volt. Erős és szakavatott védelemben részesítette Andrew Lang, míg ő maga is új elméletet nem konstruált a monoteizmus primitívológiai jelentőségét hangsúlyozva.

Az animizmus lassanként meghódította az egész civilizált világot, vagy egészében, vagy módosításokkal elfogadták olyanira, hogy Frazer kiváló *Golden Bough*-ja (legújabb kiadása 12 kötet) sem tudott miatta érvényesülni. Hatása főleg annak tulajdonítandó, hogy egyrészt a vallás univerzalizisztikus jellegének kérdését egyszersmindenkorra eldöntötte, másrészt olyan jelenségcsoportra hívta fel a figyelmet, melynek a primitívológiában letagadhatatlan fontos szerepe van s melyet a legújabb kutatók is több-kevesebb módosítással, de mindenesetre szélesebb megalapozással magukévá tesznek (Wundt). A vita ma főleg azon fordul meg, hogy az animizmusnak a vallási evolúcióban hol van a helye. W. Schmidt (*Der Ursprung der Gottesidee*. Münster 1912) is azon a nézeten van, hogy nemcsak a Tylor által tanítása mellett felhozott adathalmaz, hanem annak közelebbi megítélése is általában helyes. Amit azonban az animizmusból elvet, az a következő: 1. hogy az ember szellemi fejlődésének általa is elfogadott periódusában a szellemi tevékenység kizárólag olyan téves lélekkel való felruházásokból állott és nélkülözötte a tulajdonképeni racionális funkciókat; 2. hogy ezen fok a maitól lényegesen különbözött s az állati színvonalhoz állott közelebb; 3. hogy a vallásos fejlődés kiindulópontja volt, mely azelőtt teljesen hiányzott. Schmidt véleménye-

nyét azért tartjuk kiemelendőnek, mert egyrészt Söderblom szerint a legiskolázottabb antropológusok egyike, aki empirikus kutatásait a skolasztikus filozófia nehéz fegyverzetével is támogatja, másrészt ő katolikus teológus. Ez a kör kezdetben éppen séggel nem vett tudomást a Tylor-féle animizmusról, majd meglegedett másod- és harmadkézből való ismertetések felületes bírálatával (Borchert kivételével). A katolikus egyház teológusai nagyon nehezen tudnak az evolúció gondolatával megbarátkozni. Az az iskola, amely azt tanítja, hogy az igazság adva van és amely megalkotta a véleményét az empirikus megismerés területén kivüleső eszközökkel, sohasem fog az evolúcióért lelkesedni, csak ha már nem tud előle kitérni, iparkodik annyira módosítani, hogy a régi tanítás lényegét meg lehessen menteni. (V. ö. Czako Ambró: *A katolikus papság lélektana*, Budapest 1916, című művében: Intellektualisztikus nevelés.) A neo-skolasztikus felfrissítéseknek ez a jellege s talán a vallási evolúció terén is ezért vált be legjobban a Lang-féle elmélet módosítása, ami szükségképen maga után vonta az animizmus retrográd jelenségnek való minősítését. Az oxfordi iskola teljes jelentőségében méltatta az animizmust és korunk egyik legkiválóbb valláshistórikusa szerint ez a megítélés helyes és elfogadható. Tylor azzal a tudattal hunyhatta le szemét, hogy a primitív népek vallásosságának egyik legjelentősebb kulcsát ő szolgáltatta, mert félszázad tudományos kritikája is csak elismerésreméltót talált benne.

Tylor közelebbi jellemzéséül megemlíthetjük, hogy sokat köszönhetett a német tudományos munkásságnak. Ő maga ezt készséggel elismeri s a *P. C.* előszavában külön kiemeli Bastian *Der Mensch in der Geschichte* és Waitz *Anthropologie der Naturvölker* című műveit. Az animizmusról szóló fejezet tele van Waitz-idézetekkel. A teológusokat nem nagyon szívelte és hangsúlyozta, hogy eredményes kutatásnál a transcendentális filozófia és teológia területét mennél gyorsabban el kell hagyni és járhatóbb utakra kell térni. Az akarat szabadságát a *Liberum arbitrium indifferentiae* értelmében képtelenségnek minősítette (az ilyen akarat olyan, mint az a mérleg, mely nemcsak a nehézség irányában, hanem a súlyok által kijelölt iránnyal ellentétben is mozoghat), amit előtte Anglia egy másik kulturhistórikusa is határozottan hirdetett (Buckle). Tudományos munkásságának megfelelő erkölcsi elismerésben részesült. 1871-ben a Royal Society tagja; 1875-ben Doctor of Civil Law; 1888-ban az aberdeeni egyetemen Gifford lector s mint ilyen kétévi kurzusban ismertette a *Natural Religion*-t. 1907-ben barátai neki dedikálták *Anthropol. Essays* című kötetüket; ebben állította össze munkásságának bibliográfiáját Miss Freide Marreco s ebben van Tylor *classical theory*-jának értékelése A. Lángtól.

Makai Ödön: A Monroe-elv és Európa jövője.

Erich Marcksot viharosan megtapsolta hallgatósága, amidőn a drezdai Gehestiftung meghívására tartott előadásán — több mint tíz évvel ezelőtt — a Monroe-elvet az Egyesült Államok imperialisztikus irányú fejlődésének elősegítésére

kiválóan alkalmas amerikai rögeszmének nevezte, amelyet az Unió mindenkor kíméletlenül használt fel harmadik személyek ellen.

A Monroe-elv kortörténeti aktualitását e pillanatban az adja meg, hogy Wilson a szenátushoz intézett nevezetes békejegyzékében felhívta az európai hatalmakat, tegyék magukévá a Monroe-elvet, *mert az európai egyensúly bebizonyult elértéktelenedése után a Monroe-elv elfogadása hivatott a jövő Európa államközi békéjét biztosítani.* A jegyzék tartalmának súlyát nemcsak Wilson autoritása adta meg, hanem az az elvitázhatatlan tény is, hogy a jegyzék valóságos kincsesháza volt az eleven, meggyőzően emberi és helyenként erős filozófiai érzékek kimélyített érveknek, amelyek tárgyi értékét az elnök utólagos, vegyes megítélésben részesülő állásfoglalása a tenger-alattjárók kérdésében sem volt képes csökkenteni. Wilson legkonkrétebb ajánlata, amely a jövő Európa békéjét tartóssá tenni hivatott, a Monroe-elv kötelező elfogadása volt.

Vajjon az európai egyensúly csődje után tényleg a Monroe-elvtől várhatjuk az új Európa nyugodt fejlődését! Vajjon a Monroe-elv alkalmazása gátat fog-e vetni az államfői rivalitásnak, az elkeseredett gazdasági versenynek, a kölcsönös gyanakvás terjedésének? Vajjon a Monroe-elv az a Kolumbusztójtás-e, amelyet egyszerűen át kell hoznunk Európába és a kontinens tartós békéjét biztosítottuk?

Nem minden államférfi tud oly ügyesen játszani az általános választójog billentyűin, mint Bismarck, és ha az Internacionálé önmagában nem biztosítaná a jövő Európa nyugalma, vajjon nem kell-e két kézzel megragadnunk Wilson megváltó ötletét, hogy az új Európa demokratikus társadalma nálunk még ki nem próbált, új nemzetközi politikai szövetséget is nyerjen, a Monroe-elvet?

(Az eredeti Monroe-elv.) Washington elnök 1796 szeptember 17-én a szenátushoz intézett üzenetében az Unió jövő politikai programjáról így nyilatkozott: „Higyjétek el polgártársak, köztársaság számára nincs veszedelmesebb, mint ha egy másik állammal összeköttetésbe lép. Óvakodjatok európaiakkal szövetségbe lépni és kövessetek el mindent, hogy velük politikai érintkezésbe ne kerüljeteek.”¹

Washingtonnak ez a jegyzéke adja az első gondolatot a negyedszázaddal később Monroe elnök által enuncióált új elmélethez. Az alig erőhöz kapott köztársaságnak az orosz és angol befolyással kellett megküzdenie. Az Unió — békés úton — visszautasította e kolonizációs törekvéseket és midőn Monroe elnök 1823 december 2-án szokásos évi jelentésében e konfliktusokra is kitért, a kormány álláspontját ekkép jellemezte:²

„A felmerült nemzetközi ügyek arra indítottak bennünket, hogy azt a tételt állítsuk fel, hogy az amerikai kontinens, a kivívott szabad és független helyzetre tekintettel, nem lehet többé semmiféle európai hatalom gyarmatosító törekvésének tárgya (a jegyzék 7. §-a).”

„Meg kell mondanunk továbbá az európai államoknak, épp a velük fennálló barátságos viszonynál fogva, hogyha

¹ *American State Papers*, For. Rel. Wash. 1859. I. 34. és köv 1.

² U. o. V. k. 246. 1.

bármely vonatkozásban valamely amerikai állam belső ügyébe beavatkoznak, az Unió e beavatkozást barátságtalan magatartásnak fogja tekinteni (48. §)... Mi sem avatkozunk be egy európai állam amerikai gyarmatának ügyébe (49. §).”

Monroe elnök deklarációjának oka teljesen az akkori viszonyokban gyökeredzett. A Szent Szövetség valóságos terror alatt tartotta Európát, és az európai államok amerikai gyarmatainak benső forrongásai, a még befejezetlen határkiigazítások, valamint a pentarchia hírhedt túlkapasaitól való megokolt félelem arra indították az Unió elnökét, hogy az Európától való teljes elszigeteltség szükségét közjogi parancsként nyilvánítsa ki. Az új elv törvénybe nem került, sem ekkor, sem később: és így csak annyiban jogforrás, amennyiben a köztársasági államfő egyoldalú proklamációját jogalkotó tényezőnek lehet tekinteni.

Monroe jegyzéke az Unió számára három irányelvet ír elő: nevezetesen:

az Uniónak nem szabad túrnie, hogy Európa az amerikai szárazföldön újabb gyarmatokat alapítson;

az Unió köztársaságának nem szabad európai ügyekbe beavatkoznia;

az Unió úgy az amerikai szárazföldön levő európai gyarmatok, valamint az Unióhoz nem tartozó egyéb amerikai államok szuverenitását feltétlenül elismeri.

A Monroe-jegyzék e pozitív kijelentéseit a nemzetközi nomenklatura *Monroe-elv* gyűjtőnéven foglalta össze. A Monroe-elv tehát alapjában defenzív jellegű. Idegen beavatkozás ellen tiltakozik, viszont az Unión kívül álló hatalmaknak a zavartalan viszony fenntartása érdekében kettős engedményt nyújt: egyrészt proklamálja az Unió teljes közönyét nem-amerikai ügyek iránt, másrészt fenntartás nélkül elismeri az összes amerikai gyarmatok és az Unióhoz még nem kapcsolt államok szuverenitását.

(*A Monroe-elv átalakulása.*) A történelmi események hozták magukkal, hogy a Monroe-elv defenzív sajátossága közjogi jellegét elvesztette és idővel az Uniónak szédületes perspektívát feltáró politikai tételévé alakult át. Monroe elnöknek az az irányító gondolata, hogy az európai államok további térhódítása kizárásával a konkrét erőviszonyokat az amerikai szárazföldön le kell szögezni és az Amerikában levő államok és európai gyarmatok szuverenitását változatlanul meg kell őrizni, az idők folyamán teljesen elvesztette ezt a tartalmát. A defenzív jellegből offenzív jelleg lett.

A múlt század második felében mindjobban izmosodó amerikai imperializmus számára valóságos varázsvessző lett ez a doktrína, mert kényelmes eszköznek bizonyult nemcsak az európai hatalmak visszariasztására, hanem arra is, hogy az eredetileg szuverén egyes amerikai államok egymásután csatoltassanak az Unióhoz. A Monroe-elv szigorú be nem avatkozást előíró parancsa oly hamis magyarázatot nyert, hogy az Egyesült Államok kormánya, Polk elnök fellépésétől kezdve prédára éhes vadászként figyelte az európai hatalmak gyarmataiban történt eseményeket, hogy ha kell, a Monroe-elv zászlaja alatt lecsapjon és azon a címen, hogy amerikai érdekről van szó, az illető gyarmatot bekebelezze. Alvarez és Krauss

a leghatározottabban állítják, hogy az Uniónak úgy Közép-, mint Dél-Amerikában, valamint a szigeteken élvezett páratlan autoritása és az európai hatalmak szabad versenyének az összes amerikai piacokon való erőszakos megbénítása, *a Monroe-elv meghamisítása nélkül nem volna lehetséges?*

Ha nem tévesztjük szem elől, hogy a Monroe-elv pozitív szabadságot a beavatkozásra nem nyújt és viszont az amerikai imperializmus megteremtése az Unióhoz nem tartozó államok szuverenitásának csorbítása nélkül nem volt keresztülvihető, meg kell állapítanunk, hogy *a Monroe-elv örve alatt az amerikai szárazföldön az államoknak nem egyensúlya, hanem az Uniónak feltétlen hegemoniája jött létre.* A hegemonia kialakulásának folyamata azonban korántsem volt oly zökkenésnélküli, hogy a hegemonia passzív tárgyai — a kellő előkészítéssel hurokra kötött és kínálkozó alkalommal az Unióhoz csatolt új államok — ne vetették volna fel az amerikai egyensúly gondolatát.

Az amerikai egyensúly kérdését azonban, amint felvetődik, Polk elnök, 1845 december 2-án a szenátushoz intézett jegyzékében méltatlankodva utasítja vissza:⁴ „Az amerikai államok — így kezdí ez a jegyzék — éppúgy, mint az európai államok szuverének és függetlenek, minden idegen beavatkozástól menten háborút üzenhetnek és békét köthetnek.” Ez a kiinduló pont ugyan azt a következtetést involválja, hogy épp szuverenitásuknál fogva ezek az államok sem európai, sem amerikai szupremáciát el nem ismernek, hanem erőviszonyaikat megőrizni kívánják, de Polk nem így következtet, hanem ezt mondja: „Területi nagyobbodásunk és újabb államoknak folyton a mi szövetségünkhöz való csatolása felvetette az európai hatalmagnak azt az elvét, hogy az egyensúlyi Amerikában is tisztázassék. Ez az elmélet azonban fejlődésünknek feltétlenül útját állná. Európában a szuverén államfők kölcsönös gyanakvása vezetett egy sajátos rendszerhez, amelyet ők az erők egyensúlyának neveznek. E rendszer alkalmazása ellen azonban mi feltétlenül tiltakozunk.”

Monroe kabinetjének egyetlen tagja, Calhoun, aki Polk idejében még élt, hevesen tiltakozott a Monroe-elv ilyen értelmezése ellen.⁵ *Monroe Calhoun szerint telivér demokrata volt: a szuverenitás tisztelője és akaratát semmi esetre sem kívánta más államok belügyeire reákönyösíteni.* A Polk és Calhoun közötti ellentét különösen élessé vált a Yukatan-esetben. Yukatan állami fenség jogai teljes birtokában Spanyolország-nak ajánlotta fel a szuverenitást. Polk így nyilatkozik az esetről a szenátushoz intézett jegyzékében: „A Monroe által felállított elv alapján, mely szerint nem amerikai állam amerikai területen gyarmatot nem alapíthat, tiltakoznunk kell a szuverenitásnak a felajánlása ellen”. Polk tényleg haderőt szervez és megszállja a félszigetet, dacára Calhoun állhatatos állásfoglalásának, amely szerint Yukatant mindenkor szuverenitás illette

³ L. Alvarez: *Le droit intern. am.* Paris 1910. V. feje. és Krauss: *die Monroe-Doktrin*, Berlin, 1913. 348. 1.

⁴ Moore: *Digest of Intern. Law.* N. Y. 1898. VI. 420. 1.

⁵ Tucker: *The Monroe Doctrine.* Boston, 1885. 40. és köv. 1.

és mivel a szuverenitás felett mindenkor szabadon is rendelkezhetett, a Monroe-elv tudatos áthágása erőszakossá teszi az Unió eljárását és nem fedhető Monroe tételével.

(*A Monroe-elv az imperializmus szolgálatában.*) Polk enunciaciója új utat nyitott a Monroe-elv számára. A Monroe-elv nem volt többé az Unió biztonságának egyik eszköze, hanem csábítóan alkalmas fegyver arra, hogy ami az Egyesült Államok fejlődésének útjában áll, annak megsemmisítésére Monroe hagyománya jogot nyújt. Beaumarchais számot vetve a tényekkel, helyesen konstatálja, hogy az eredeti Monroe-elv értéktelen fogalommá vált; a régi hagyomány jellege már csak *seconde manière*; az új Monroe-elv hódít, az Unión kívül egyéb amerikai szuverenitást el nem ismer és a Monroe-elmélet új magyarázata már ezt a tételt állítja fel: *l'Amérique aux Etats Unis*.⁶

Amerika diplomáciája mindenkor értette a módját annak, hogy Európa előtt kellő gesztussal demonstrálja a nem európai ügyek iránti közönyét és ezzel Európa számára megalkossa a reciprocitás helyzetét Amerikával szemben. Az 1870. évi francia-porosz háború idején, amidőn Franciaország a béke érdekében intervenciót kért, Fish államtitkár az elnök megbízásából úgy nyilatkozott, hogy „az Egyesült Államok hagyományos politikájával ellenkeznek, kizárólag európai ügyekben közbelépni”.⁷ Amerika az 1865 november 6-iki nemzetközi Duna-akta, az 1881 május 28-iki rajnai akta, valamint az 1878 július 13-iki berlini szerződés megkötésénél hasonlóan távolmaradt. Az algejzasi konferencia jegyzőkönyvét, valamint a hágai egyezmények okiratait az Unió az úgynevezett *Monroe-fenntartással* fogadta el, amellyel a Monroe-elv frazeológiáját diplomáciai aktussá igyekezett felavatni. Európa e Monroe-fenntartást ugyan hallgatólag elnézte, de ez a hallgatás a doktrínát elismertté még nem tette. Higgins hangsúlyozza is, hogy európai ember előtt érthetetlen az az erőszak, amellyel az amerikai nemzetközi jog a diplomáciai jegyzőkönyvek unottságig hangoztatott Monroe-fenntartásait pozitív erővel igyekszik felruházni, holott Európa hallgatása korántsem jelent beleegyezést. Salisbury egyébként ugyanezen az állásponton van: „Nagybritannia — így nyilatkozott Salisbury egy ízben⁸ — sohasem ismerte el a Monroe-elv fennállását, csupán a kellő tisztelettel viseltetett azon férfiú iránt, aki ezeket az elveket felállította és azon nemzet iránt, amely ezeket az elveket köztudatába vitte át. A nemzetközi jog azonban az összes nemzetek hozzájárulásán alapul és még a legelső államférfi, sőt a leghatalmasabb nemzet sem hivatott arra, hogy a nemzetközi jog kódexébe olyan tételt vezessen be, amely elismerésre alkalmatlan.” Az Uniónak Amerikában fokozódó hegemoniája egyébként Nagybritanniára terhes volt ugyan, de a brit politika erőszakosan nem akarta útját állni a történeti szükségszerűséggel bekövetkező állapotnak. Valójában használt az érdekeinek is annyiban, hogy ia többi európai hatalomnak az Unió Amerikában elállta az útját, a brit érdekek pedig Kana-

⁶ Beaumarchais: *La Doctrine de Monroe*, Paris, 1898. 145. 1.

⁷ *British and Foreign St. P.* London 1879. LXI. köt. 784. 1.

⁸ *Foreign Relations etc.* London, 1895. 563. 1.

dával eléggé voltak biztosítva. Krause találóan fejt ki, hogy a Monroe-elvnek az a vélelmezett jogosítványa, mely szerint az Unió a hozzá nem tartozó amerikai államok benső ügyeibe beleavatkozhatok, ezeket az államokat az európai hatalmaktól megszabadítja ugyan, de a régi despotizmus helyébe az Unió még kíméletlenebb despotizmusa lép.⁹ Az Unió magatartása a többi amerikai állammal szemben ellenkezik azzal a primitív nemzetközi jogi axiómával, hogy a szuverenitás fogalmához szervesen tartozik, hogy egyik államnak sem áll jogában egy másik államot ennek felhívása nélkül „támogatni”.

A többi amerikai állam ügyeibe való beavatkozási politikában az erőszak mellett egyébként koordinált szerepet játszott a *következetlenség* is. Venezuela, Argentína, a Falkland-szigetek és Drago kértek ugyan beavatkozást az európai hatalmak túlkapásai ellen, de az Unió fenntartotta magának, hogy a beavatkozás pillanatát saját maga válassza meg és az amerikai diplomácia tüneményes szemfényvesztéssel örködött azon, hogy a Monroe-elvből az Unió számára csak jogok legyenek levezethetők, de kötelezettségek, melyekre más állam hivatkozhatnék, nem. Henry Clay megdöbbenő cinizmussal így nyilatkozik Argentína segélykérésére: „*A Monroe-elvet az Unió mindenkor úgy értelmezi, ahogy ő kívánja* és semmiféle idegen nemzeti nem támaszthat arra igényt, hogy az Unió az ő pártján állást foglaljon”.¹⁰ A beavatkozásnak ezt az egyoldalúan magyarázott korlátlan latitude-jét Calderon sikerültén hasonlítja a rosszindulatú és kapzsi gyám erkölcsi felfogásához, aki csak akkor hivatkozik gyámi jogaira, amikor a legkevesebb megerőltetéssel a legtöbb hasznot képes kicsikarni. Calderon így ír egy helyen: „*The tutelage of the United States seems to us more dangerous than the German invasion*”⁹

Európa a közömbös idegen gondolatszegénységével szemléli a Monroe-elv diadalmas visszaéléseit s amidőn az Unió „a civilizáció és humanizmus” jelszavával — ma már a világháború közvetlen tapasztalásaiból tudjuk, hogy e frázisnak mennyi értéke van — valósággal megrohanja Kubát és elragadja Spanyolországtól, Európa egész természetesnek tartja, hogy ez tisztán. Amerika belügye, hasonlóan ahhoz, hogy Európának napjainkban sem jutna eszébe beavatkozni abba a kérdésbe, vajjon a forrongó Mexikónak ma vagy holnap fog-e az Unió hadat üzeni. Pétin, dacára, hogy a Monroe-elv dialektikájának kiváló zsonglőrije, kénytelen beismerni, hogy a Kubaesetben az Unió eljárása a Monroe-elvvel csak igen nehezen indokolható. „A háború oka kétségkívül az volt — úgymond Pétin¹² —, hogy a spanyol anyaország kubai gyarmatain, egy *despotisme a la Turquie* jellegű kormányzati rendszert vezetett be, amely a demokratikus érzésű Uniót beavatkozásra kényszerítette. E demokratikus érzés pedig Monroe hagyománya.”

Kontinensünk neutrális magatartása és a felelőtlenség

⁹ Id. m. 360. 1.

¹⁰ Id. Krause, 281.. 1.

¹¹ Calderon: *Latin-America*. Londo, 1913. 297 és 303. 1.

¹² Pétin: *Les Etats-Unis et la Doctrine de Monroe*. Paris 1900

lelkiismeretlen kiaknázása odavezetett, hogy Marcy államtitkár és Cleveland elnök interpretációjával a *Monroe-elv egyenesen az erőszak apológiájává válik*: mindketten tobzódnak abban, a hatalmi mámorban, (amely a doktrína keretében megfér. Marcy így nyilatkozik egyik jegyzékében: „Az önfenntartás éppúgy természetes joga az államnak, mint az egyénnek. Történelmi hagyományaink bizonyára megtiltják, hogy Kuba szigetét Spanyolország hozzájárulása nélkül megszerezzük, kivéve, ha az önfenntartás nagy törvénye ezt igazolja. Ha véleményünk az, hogy ez a spanyol gyarmat nemzetünk ártalmára van, akkor minden emberi és isteni jog felhatalmaz bennünket arra, hogy Kubát elragadjuk Spanyolországtól.” A háborús megrohanás indító oka e nyilatkozatban annyira antiszociális, hogy Marcy okfejtésének anarchiája még mai ellenségeink hadüzeneti okait is felülmúlja és szemérmertlenségében legfeljebb csak Cleveland említett interpretációja hasonlítható hozzá. Cleveland 1895 december 17-iki jegyzékében a Monroe-elvről ekkép elmélkedik:¹⁴ „A Monroe-elv éppoly szervesen tartozik a nemzetközi joghoz, mintha oda be volna iktatva. Jogosultságát ez az elv abból a természetes szabályból nyeri, hogy minden nemzetnek szabadságában áll jogait védelmezni és jogos igényeit kielégíteni.” *A jogos és a jogtalan ideológiája* korok szerint változik; az igények megkonstruálásában pedig a nemzetek kifogyhatatlanok. *Ha tehát Clevelandnak igaza van, akkor a Monroe-elv az örök háborút jelenti.* És ettől az elvtől várja Wilson Európa tartós békéjét?

(*A Monroe-elv és az európai egyensúly.*) Amidőn a közép-kornak századokon keresztül, az erőszak minden eszközeivel fenntartott és egymásután változó hegemoniái megszűntek, a nemzetek egymás iránti kölcsönös gyanakvása teremtette meg az egyensúly elméletét azzal a kifejezett tartalommal, hogy sem egy konkrét állam, sem az államok valamelyik szövetsége nem ragadhat magához olyan territoriális, katonai vagy politikai hatalmat, amely az európai kontinens közbékéjét veszélyeztetné. A világháború szemeink előtt demonstrálta, hogy az egyensúly gondolata milyen vágányokra tévedhet. Az Egyesült Államok, amint fenti okfejtéseink során láttuk, azon a hivatalos állásponton van, hogy az erők egyensúlyának politikai gondolata nem fejlődésképes. *E tisztán teoretikusnak látszó felfogás mögött az a gyakorlati gondolat lappang, hogy a nemzeti erők imperialisztikus irányú térhódításának gát nem szabható*, mert a „jogos igények” megvalósítása iránti törekvés a Monroe-elvnek tipikusan politikai hagyománya. Oppenheim¹⁵ nem követi az Unió diplomáciai észjárását, amely az erők egyensúlyának elméletét a legraffináltabb eszközökkel igyekszik értéktelenné tenni, hanem számot vetve a tényekkel, megállapítja, hogy a Monroe-elv valóban nem az amerikai egyensúly fenntartására való, mert hiszen az Unió az egyensúlyt Monroe óta már a maga javára billentette, hanem a Monroe-elv nemzetközi jellege szerint abban áll, hogy ha ezt az elvet az Unió az ameri-

¹³ V. ö. *The Ostende-Manifesto*, House Documents, Wash. 1855. X. köt.

¹⁴ *For. Rel.* 1895. I. köt. 542. 1.

¹⁵ Oppenheim: *Intern. Law.* London 1912. 48, 170 és 291. 1.

kai szárazföldön túl nem viszi és idegen kontinensek ügyeibe nem avatkozik, akkor a Monroe-elv a *világhatalmak egyensúlyának* fenntartására alkalmas. Hogy az ilyen világhatalmi egyensúly egyébként tartalmilag mit jelenthet, azt talán majd a jövő századok kontinenseinek harca fogja bemutatni, ha úgy a kollektív Európa, mint az összes amerikai államokat egyesítő Unió egy harmadik: kontinenst akar zsákmányul ejteni és a közös koncon összezsap.

Az Uniónak az amerikai szárazföldön napjainkban fennálló hegemoniája csak tényleges állapot lehet és jogi igazolását a Monroe-elvben nem találja. A Monroe-elv a nemzetközi jognak nem derogálhat, viszont a Monroe-elv alapján a hegemonia elismerése annak a jogelvnek a feladása volna, hogy az államok nem egyenlő nemzetközi jogalanyok.

Ha tehát Európa a Monroe-elvet elismerné, ezzel egyúttal az Unió korlátlan amerikai hegemoniáját jogos állapotnak proklamálná. A nemzetközi jog és a politika között azonban nem állhat fenn ellentmondás, dacára, hogy a történelem ezzel ellenkező esetekre is tanít. A nemzetközi jog csak igazságot ismerhet el és nem egymással ellenkező igazságokat. Erkölcsileg korrekt külpolitika sohasem ragadtathatja el magát olyan tettekre, amelyeket a nemzetközi jog nem helyesel. A Monroe-elv azonban, az eddigi pályafutására alkalmazható mai értelmezésében hamis külpolitikai gondolat, mert azt az elvet proklamálja, hogy az állam beavatkozhatik bármely olyan ügybe, amelyhez semmi ingerencia nem köti és *a beavatkozás jogcíme az érdek veszélyeztetésének körén túlhaladva a jogos igények szofizmájába burkolózik a valójában nagyhatalmi igények kielégítése végett*. Az ilyen beavatkozás nemzetközi jogi sérelem marad, amelyet épp oly kevésbé avathat jogosulttá a Monroe-elv, mint amiképp a *Not kennt kein Gebot* vagy a *sacro egoismo* jelszava önmagában hordja a kritikát.

A Monroe-elv alapján levezetett hegemonia a társadalmi fejlődés szempontjából sem állja meg a helyét. Ha koncedáljuk is, hogy Nagybritannia az autoritás eszméjével és öntudatos fenntartásával, mindenkor felül tudott helyezkedni az egyensúly politikai gondolatán, mégis meg kell állapítanunk, hogy az államok szociális fejlődése szempontjából az mutatkozik a természetes folyamatnak, hogy *a nemzetek erőviszonyának kollektív kiegyenlítése — más szóval az egyensúly tudattalan kialakulása — kor történetileg a hegemoniát szokta követni*. Pacifistáink előszeretettel és jogosan hivatkoznak a svájci kantonok szövetségére, mert ez a szövetség egyik legideálisabb formája az egyes kantonok közti fenyegető erők lekötésének és a történelem is arra mutat, hogy a rivális kantonok testvérharcai után a kantonközi egyensúly tényleg megteremtette a békét.

E pillanatban nem kívánunk azzal foglalkozni, vajjon az Egyesült Államok, mint a nemzetközi jogban elismert szuverén jogalany, mennyiben alkalmas minden imperialisztikus törekvése mellett is arra, hogy a maga hegemoniájával az amerikai szárazföld egyéb államai közti békét biztosítsa. Azt a nyílt kívánjuk csak leszögezni, hogy az Unió hegemoniájának kialakulása tartalmilag nem jelenthet egyebet, mint egy bizonyos

nemzetközi jogalany akaratának rákényszerítését az Unióhoz nem tartozó többi szuverén amerikai államra. Qualitás szempontjából tehát semmi különbség nem volna a között a két tényállás között, hogy az amerikai szárazföldet (és ezalatt mindenkor Észak-, Közép- és Dél-Amerikát értünk) az Unió tartja hegemoniában, Európában pedig egy bizonyos hatalom, tehát akár Nagybritannia, akár Németország, akár Oroszország tartaná az egyes szuverén hatalmakat a maga tényleges szupremáciája alatt.

Ha tehát a Monroe-elv tartalmának kiterjesztése odavezetett, hogy az Unió imperialisztikus törekvései minden jogi korlát nélkül megvalósulhatnak, nem kell-e *indokolt aggodalommal tiltakoznunk az ellen, hogy Wilson ezt az elvet Európa számára is elfogadásra ajánlja* és a háború után elkövetkezendő új Európa minden állama ezt az elvet magára nézve kötelezően elfogadja?

Amily érdekes kortörténeti jelenség, hogy röviddel az elv felajánlása után Wilson Monroe elméletével azt is összeegyeztethetőnek tartja, hogy az európai semleges hatalmakat kollektíve a Németországgal való szakításra csábítja, épp oly megengedhetetlen, hogy ez az elv a jövő Európában elfogadásra találjon. Láttuk, hogy a Monroe-elv az Unió számára eredetileg defenzív jellegű közjogi parancs volt, de közel száz év ezt a közjogi elvet olyan politikai gondolattá termelte ki, melynek szofizmusa semmiben sem áll az *Európai Egyensúly* tétele mögött. Erőszak, vér, pusztulás és diplomáciai ravaszság jelzik Amerikában a Monroe-elmélet fejlődésének mértföldköveit. Kiderült, hogy ez az elv épp oly fejlődésképes, mint az Unió maga és amíg az Unió a száz évvel ezelőtti létéért rettegő amerikai államból ma imperialisztikus, abszolút autoritást igénylő nagyhatalom lett, ugyanúgy a Monroe-doktrína abból a szerény és józan tanácsból, hogy: ne avatkozzál be idegen dolgokba, de magad se tűrj idegen beavatkozást, körülményes és az állami egoizmus minden ravaszágával tovább fejlesztett, speciálisan amerikai nemzetközi jogi elméletté vált, amely *önmagával éppúgy összeegyeztethetőnek tartja a fokozatos terjeszkedést, az idegen ügyekbe való beavatkozást, más állam szuverenitásának negációját és a civilizáció érdekeinek hivatlan fenntartását, amiként ezt a jelenséget az európai nagyhatalmaknál az európai egyensúly áldásos virulásának idején tapasztaltuk.*

Ha az európai egyensúly fogalma a háború után eltűnik Európa diplomáciai szótárából, a Monroe-elv igazán nem alkalmas arra, hogy a jövő békéjét tartóssá tegye. Épp az Egyesült Államok történelme mutatja, hogy ebbe az elvbe az a nemzet, amely magáévá teszi, annyi tartalmat magyarázhat belé, amennyire hadi ereje és nemzeti öntudata feljogosítja. Politikai elvekkel, mint aminő a Monroe-elv is, az új Európa békéjét nem fogjuk biztosíthatni. Aristotelesnek az az állítása, hogy a politika az etikának egyik ága, ma is helyes tétel, azonban épp a világháború győzött meg bennünket arról, hogy minden nemzetnek megvan a maga külön etikája.

Benedek Marcell: Jean-Christophe.

Scudéry kisasszony kora elmúlt. Ha ma egy tízkötetes regény — mely még hozzá önérzetesen el is dobja magától a regény minden csábító eszközét — odahaza ötvenezer példányban kél el s a külföld valóságos hajszát indít a világháború közepette, hogy nehezen hozzáférhető köteteit megszerezze: ez a népszerűség valóban dicsősége a könyvnek és biztató tünet a közönség szempontjából is.

Főlöleges itt ismertetnünk azokat a körülményeket, melyek Romain Rollandnak hazájában annyi hangos ellenséget és nálunk — a napisajtó útján — annyi tisztelót szereztek. Az *Au dessus de la mêlée* és Romain Rolland egyéb háborús megnyilatkozásai természetesen következnek abból a szellemből, mely a *Jean-Christophe*-ban nyilvánul meg, de művészi és szociális értékéből nem vészit semmit ez a regény, ha önmagában, teljes objektivitással nézzük.

Micsoda voltaképen ez a mű, melyet rövidség kedvéért regénynek nevezünk, bár szerzője tiltakozik a „regény” elnevezés ellen? Az *Ichromanok*, *Entwicklungsromanok* skatulyájába nem fér be: annál sokkal többet foglalozik négy ország — Német-, Francia-, Olaszország és a német Svájc — legkülönbözőbb viszonyaival, köreivel és típusaival. Viszont az, amit ez országokból megmutat, szemmel látható lírai önkényességgel van összeválogatva. Politikai és szociális kérdésekben mindvégig rezervált marad: ilyenmű tendenciákat nem lehet kiolvasni a regényből, ha *egészében* tekinti az ember. Művészregény volna főképen? Ezt könnyű lenne elhinni. Hőse művész, *zseni*. Soha még szépirodalmi alkotás ennyire át nem volt itatva a *zeneművész* természetrajzával. Író, festőt százszor könnyebb ebben a minőségében szerepeltetni a közönség előtt, a zenei teremtés munkája zárt könyv, a zene problémái ismeretlenek — és mégis, *Jean-Christophe* muzsikusabb mer és tud lenni, mint amennyire a *Fort comme la mort* vagy a *L'Oeuvre* hősei festők, mint amennyire Charles Bemailly író.

Tehát a zenei lángész természetrajza? Ennél több is, kevesebb is. Jean-Christophe egyénibb alak, sorsa változásaiban sokkal több a szerepe a véletlennek, a szerző alig titkolt szándékosságainak, semhogy ezzel a frázissal elűthetnek a kérdést.

Vagy nem a művész, de a *művészet* regénye? Ez a föltevés már közelebb jár az igazsághoz. Valóban, a művészi alkotás keletkezése, lehetőségei, misztikus szétsugárzásai a lelkekbe, szociális céljai vagy céltalansága, harcoló irányok, nemzedékek magasabb szempontból való tekintése, megértetése — ezek mind témái, céljai e műnek, legszebb lapjai kétségtelenül ezek kedvéért íródtak.

De még ez sem a főcél. Hogy a művészet a főtémája, a gerince a regénynek, ez is csak, úgyszólván, formai szükségesség. Jean-Christophe emberi és művészi fejlődése szimbólum; de amit a szerző a művészet életéből és fejlődéséből érzékeltet, szintén csak szimbólum; kiválasztott, erősen megvilágított téma, mely egy filozófia írói formábaöntéséhez szükséges. Jean-Christophe a maga tíz

kötetével, születéstől halálig terjedő históriájával, négy országot, száz és száz alakot, egész sereg társadalmi kört befogó rajzaival azokra a szertelen, fiatalos tervekre emlékeztet, melyek szerencsére legtöbbször nem valósulnak meg: arra a könyvre, melyben az erejében bízó ifjú író *mindent* meg akar írni; arra a szimfóniára, melyben a muzsikusz emberiség minden érzését meg akarja szóltatni. Ezek a tervek látszólag a művész életviszonyain szenvednek hajótörést: pedig belső hajótörésük a szempont, a kiválasztott fő téma hiánya. Ezt a fő témát adja meg Romain Rollandnak a zene-művészet. Ez az áldott egyoldalúság szerzi meg a művészet plusz-át a filozófiához. A zene a *Jean-Christophe*-ban az, ami Gretchen a *Faust*-ban.

Romain Rolland filozófiája optimista és a fejlődés gondolatán épül. Optimizmusának bizonyosságát csak a mű egészében lelhetjük meg. Közbe-közbe oly tudatosan sötét rajzokat ad, hogy maga is mentegetőzve utal a későbbi kötetekre, magyarázgatván, hogy ő is, hőse is fejlődni fognak még, ne tekintsék mostani véleményeit véglegeseknek. A mentegetőzés nem is fölösleges. A *Foire sur la Place* című kötetben hőse alig cselekszik, úgyszólván végigjárja az író karján Paris muzsikuszait, íróit, kritikusait, műértő közönségét — s amit Rolland látta vele, az a meg nem érkezett, meg nem értett zseni vagy — *raté*-k szokott látomása: klikkek, önző érdekek, tudatlanság, művésziatlenség, reklám, divathóbort. Az érem másik oldala nincs sehol. Schopenhauer írt így kortársairól és „a kortársakról” általában.

A mű további folyamán aztán belátjuk tévedésünket és új irányba követjük az írókat. A maga rendjén erről is kiderül, hogy nem az igazi — de most már derengeni kezd előttünk, hogy „*es irrt der Mensch, so lang' er strebt*”.

Krafft János Kristóf, a rajnaparti kis német város szülötte, akinek örökölt zenei hajlamát, „csodagyermek” szenvedéseit, ébredező tehetségét, nyersen kibontakozó erejét s a kicsinyes német viszonyokkal való összeütközését biológiai részletességgel mutatta meg az első négy kötet, Paris piacán sokáig ödöng úgy, hogy csak a rosszat, az erkölcstelent látja. Egy barátira van szüksége, hogy Franciaország lelke megnyíljék előtte. Ez a barát oly fontos személy, hogy fejlődésének története, nővérel együtt folytatott küzdelmeinek leírása külön, a „regény meséjétől” egészen független kötetet kap (*Antoinette*).

Olivier személyében van megtestesítve az a francia generáció, amely megérthetné Christophe-ot; amelynek úgy szüksége volna rá, mint asszonynak a férfira.

Ezen a ponton vezet bennünket másodszor, szándékosan tévútra a szerző. Nyilván átélte maga is ezt a gyönyörű tévedést.

Olivier személyében van megtestesítve az a francia nemzedék, kapkodó felszín-franciával szemben a tizenkilencedik század végének igazi franciáját képviseli. Az elzárkózott, megközelíthetetlen, megismerhetetlen franciát, akit az idegen sohasem lát meg. Aki hisz valamilyen istenben, anélkül, hogy bigott, türelmetlen, kleri-

kális lenne. Hisz a munkájában, a jövőben, az emberiségben. Nincs benne semmi agresszivitás. *Revanche-gondolat* nélkül tud Sedan-ról beszélni, sőt azt hiszi, hogy hazája sokat köszönhet ennek a vereségnek. Egy nagy gyengéje van: hogy azokkal szemben sem tud agresszív lenni, akik odahaza útjába állnak az eszméinek. Látja a politikai, művészi, társadalmi vásár aljasságait, de nem tud harcolni ellenük. Választói igazolványát sem váltja ki és engedi, hogy mások uralkodjanak nevében. Szereti a népet és sir a nyomorgók láttán, de finom idegei nem bírják el a nép szagát és lármáját Feminin jelenség. Christophe-hoz való ragaszkodása még növeli ezt a benyomásunkat.

Tehát ez a jobbik fele Franciaországnak... És ezt a feminin Franciaországot ennek az erősakarátú, keményöklű német muzsikusnak kell megváltani a maga férfiasságával — így gondoljuk egy darabig, és kétségtelenül kedves gondolata volt ez valamikor Romain Rollandnak.

Két irányban érvényesül ez a gondolat. Művészi és szociális téren. Jean-Christophe szociális muzsikát akar csinálni. Iskoláktól függetlenül kifejezni a francia nép lelkét — a nép számára. De nem elégszik meg a zenével. Aktivitást szeretne belevinni a passzív ábrándozókba. Összehozni a „Ház” elzárkózott lakóit, akikben Rolland oly kitűnően szimbolizálja egész Franciaországot (*Dans la Maison*). Részt akar venni minden mozgalomban, ahol aktivitást lát. Forradalmi szocialisták közé keveredik. Robusztus természetű kitűnően érzi magát köztük, bár a szocializmus lényegén eszébe sem jut gondolkodni. Maga Romain Rolland éppen olyan messziről és közömbösen érinti a szocializmust, mint a többi küzködő elvet és irányt. Tudomásul veszi, hogy a fejlődés egy bizonyos pontján van szocializmus is, szabadkőművesség is, klerikalizmus is; egyik sem kedvesebb neki, mint a másik. Nem harcol egyik ellen sem; embe-eket, típusokat ostoroz, irányokat nem. Sehol nem akarja a szépségszisz magvát elvetni és valóságos gyűlölettel beszél Anatole France-ról.

... Christophe belekeveredik — ok és cél nélkül — egy utcai harcba. Olivier, akit magával rántott, elesik, ő megöl valakit, menekülnie kell. A német Svájcban egy pompásan megírt szerelmi tragédiát él át — aztán sokáig elhúzódik a világtól és mikor újra megjelenik, már túl van a szociális művészet korszakán. A szenvedés és a szenvedély paroxizmusa eljuttatja az istenhez — a művészlélek misztikus istenéhez, akit az égő csipkebokorban pillant meg. Az erkölcstelen művészetet megveti ezután is, de ezzel nem állítja többé szembe az erkölcsös vagy utilitarisztikus művészetet. „A legmagasabb művészet, az egyetlen, mely e névre méltó, fölötte van az egynapos törvényeknek: az a végtelenen átszáguldo üstökös. Lehet, hogy ez az erő hasznos, lehet, hogy haszontalannak és veszélyesnek látszik a gyakorlati dolgok rendjében; de ő az erő, ő a mozgás, a tűz; ő az égből kipattanó villám — és ezért szent, ezért jótévő. Jótéteményei még gyakorlatiak is lehetnek; de igazi, isteni jótéteményei, miként a hit, természetfölöttiek. Hasonló a naphoz.

... Jean-Christophe tízévi elvonulása alatt — olvassuk az utolsó kötet 104. lapján — „Európában, és különösen Párisban — mint jól látta — az újjáépítés munkája fejeződött be. Új rend születi. Olyan nemzedék állt talpra, mely inkább vágyott cselekedni, mint megérteni, inkább éhezett boldogságra, mint igazságra. Élni akart, hatalmába akarta keríteni az életet, hazugság árán is. A góg hazugságai — mindenféle *gógé*: faji *góg*, kasztgóg, vallási *góg*, kulturális és művészi *góg* — mind jók voltak neki, csak vaspáncélok legyenek, csak kardot és pajzsot adjanak neki és védelmük alatt győzni indulhasson.”

... „És íme — mondja később (220—21. 1.) —, felébredt az Erő, a Jog szíve belsejében; talpraállt, vad meztelenségében. Az izmos, harcias új nemzedék küzdelemre vágyott és a győzelem előtt is győztes módjára gondolkozott. Gógös volt izmaira, széles mellére, eleven és gyönyört szomjazó érzékeire, síkságok fölött lebegő ragadozómadár-szárnyaira; alig várta, hogy lecsaphasson és kipróbálhassa a karmait. A faj hőstettei, örült repülések Alpokon és tengeren át, eposzba illő lovaglások az afrikai homokon, új kereszteshadjáratok, nem sokkal kevésbé misztikusak és nem sokkal gyakorlatibb érdekűek, mint Fülöp Ágost és Villehardouin hadjáratai — mindezek végkép elcsavarták a nemzet fejét. Ezek a gyermekek, kik csak könyvekből ismerték a háborút, könnyűszerrel láttak szépségeket benne. Aggresszívvé váltak. Belefáradva a békébe és az eszmékbe, ünnepelték a csaták üllőjét, melyen a véresöklű tett valamikor újra kovácsolja a francia hatalmat. Az ideológiák emelyítő túltengésének ellenhatásaképpen, hitvallássá tették az ideál megvetését. Hetykélkedtek azzal, hogy egekig emelték a korlátolt józan ész, az erőszakos realizmust, a szemérmetlen nemzeti önzést, mely lábbal tiporja a mások igazságát és az idegen nemzetiségeket, ha ez hasznos a haza nagyságának. Idegengyűlölők, antidemokraták voltak és — még a leghiteltlenebbek is — a katolicizmushoz való visszatérést prédikálták, gyakorlati szükségét érezvén annak, hogy levezzessék az általánost, bezárják a végtelent egy rendet és tekintélyt tartó hatalom őrizete alá.”

Ilyen közszellem teszi érthetővé a háború megjósolását. Ezért „nehezedett a legbékésebbekre is a szükségesség érzése”. Az egész világ aludt... „Ellentétes pártok: szocialisták, klerikálisok, monarchisták jóhiszeműen vettek részt ez őrvjngésben, legkevésbé sem gondolva arra, hogy elárulják saját ügyüket.”

„Csak egy napóleoni lángelme adhatott volna előrelátott és kiválasztott célt e vak rohanásnak. De cselekvő lángelme sehol nem volt Európában. A világ úgyszólván a legközépszerűbb embereket választotta ki, hogy kormányozzák. Az emberi szellem ereje máshol volt. — Nem maradt hát egyéb hátra, mint rábízni magát kinek-kinek a lejtőre, mely vitte lefelé. Így cselekedtek kormányzók és kormányzottak. Európa nagy fegyveres örökösödés képét mutatta.” (247—49. 1. és *passim*.)

... Az emberi szellem kifáradt nagy alkotásaiban, pihen, alszik. De a nap feljő újra — és a fejlődés, a munka elkezdődik megint.

Ezt a hitet hüvelyezhetjük ki a *Jean-Christophe* tíz kötetéből. Ez a hit Romain Rolland filozófiája; e filozófia művészi formábaöntése Krafft János Kristófnak, a sokat vándorló német muzsikusként története.

. . . Jean-Christophe tízévi elvonulása alatt — olvassuk az utolsó kötet 104. lapján — „Európában, és különösen Párisban — mint jól látta — az újjáépítés munkája fejeződött be. Új rend születi Olyan nemzedék állt talpra, mely inkább vágyott cselekedni, mint megérteni, inkább éhezett boldogságra, mint igazságra. Élni akart, hatalmába akarta keríteni az életet, hazugság árán is. A góg hazugságai — mindenféle gógé: faji góg, kasztgóg, vallási góg, kulturális és művészi góg — mind jók voltak neki, csak vaspáncélok legyenek, csak kardot és pajzsot adjanak neki és védelmük alatt győzni indulhasson.”

... „És íme — mondja később (220—21. l.) —, felébredt az Erő, a Jog szíve belsejében; talpraállt, vad meztelenségében. Az izmos, harcias új nemzedék küzdelemre vágyott és a győzelem előtt is győztes módjára gondolkozott. Gógös volt izmaira, széles mellére, eleven és gyönyört szomjazó érzékeire, síkságok fölött lebegő ragadozómadár-szárnyaira; alig várta, hogy lecsaphasson és kipróbálhassa a karmait. A faj hőstettei, örült repülések Alpokon és tengereken át, eposzba illő lovaglások az afrikai homokon, új kereszteshadjáratok, nem sokkal kevésbé misztikusak és nem sokkal gyakorlatibb érdekűek, mint Fülöp Ágost és Villehardouin hadjáratai — mindezek végkép elcsavarták a nemzet fejét. Ezek a gyermekek, kik csak könyvekből ismerték a háborút, könnyűszerrel láttak szépségeket benne. Aggresszívúvá váltak. Belefáradva a békébe és az eszmékbe, ünnepezték a csaták üllőjét, melyen a véresöklű tett valamikor újra kovácsolja a francia hatalmat. Az ideológiák émyelítő túltengésének ellenhatásaképen, hitvallássá tették az ideál megvetését. Hetykélkedtek azzal, hogy egekig emelték a korlátolt józan ész, az erőszakos realizmust, a szemérmetlen nemzeti önzést, mely lábbal tiporja a mások igazságát és az idegen nemzetiségeket, ha ez hasznos a haza nagyságának. Idegengyűlölők, antidemokraták voltak és — még a leghiteltlenebbek is — a katolicizmushoz való visszatérést prédikálták, gyakorlati szükségét érezvén annak, hogy levezzessék az általánost, bezárják a végtelent egy rendet és tekintélyt tartó hatalom őrzete alá.”

Ilyen közszellem teszi érthetővé a háború megjósolását. Ezért „nehezedett a legbékésebbekre is a szükségesség érzése”. Az egész világ aludt... „Ellentétes pártok: szocialisták, klerikálisok, monarchisták jóhiszeműen vettek részt ez őrzöngésben, legkevésbé sem gondolva arra, hogy elárulják saját ügyüket.”

„Csak egy napóleoni lángelme adhatott volna előrelátott és kiválasztott célt e vak rohanásnak. De cselekvő lángelme sehol nem volt Európában. A világ úgyszólván a legközépszerűbb embereket választotta ki, hogy kormányozzák. Az emberi szellem ereje más-
hol volt. — Nem maradt hát egyéb hátra, mint rábízni magát kinek-kinek a lejtőre, mely vitte lefelé. így cselekedtek kormányzók és kormányzottak. Európa nagy fegyveres örködés képét mutatta.” (247—49. l. és *passim*.)

... Az emberi szellem kifáradt nagy alkotásaiban, pihen, alszik. De a nap feljő újra — és a fejlődés, a munka elkezdődik megint.

Ezt a hitet hüvelyezhetjük ki a *Jean-Christophe* tíz kötetéből. Ez a hit Romain Rolland filozófiája; e filozófia művészi formábaöntése Krafft János Kristófnak, a sokat vándorló német muzikusnak története.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Sajtóproblémák.

A sovinizta és gyűlölködést szító sajtó nemzetközi rendszabályozásának a háborúban már gyakran tárgyalt kérdését veti fel Theodor Wolff, a *Berliner Tageblatt* szerkesztője abban a leveleiben, amelyet a semleges államok szerkesztőinek egy részéhez intézett s amelyben e kérdésre vonatkozó nézetüket tudakolja. Wolff levele és a reáadott válaszok részben oly újságíróktól származnak, akik maguk is állandóan iparkodtak szembeszállani az uszító sajtó végzetes hatású munkájával s akik így igen alaposan ismerik azokat a módszereket, amelyekkel a sovinizta sajtó a nemzeti gyűlölködést felszította. Különösen szakértő és érdemes multu férfú közöttük Theodor Wolff, aki hosszú időn keresztül a *Berliner Tageblatt* párisi levelezője volt s elsőrangú újságírói munkásságát a francia-német közeledés ügyének szolgálatába szegődttette. S a háború kitörése óta is azt a gondolatot uralja egész publicisztikai munkássága, hogy a sajtónak nem lehet az a feladata, hogy a nemzetek között való jövendő kooperáció lelki alapjait teljesen elpusztítsa, hanem ellenkezőleg azoknak a hagyományoknak a gondozása, amelyekből a fegyverek lármájának elülte után a kulturnépek lelki közösségének kell kihajtania. Ebből az érzületből született meg Theodor Wolff következő kérdése:

„Teljesen elképzelhetetlen-e, hogy a hágai békepalotában, amelyben e háború befejeztével minden valószínűség szerint a neki való jogkörrel és a szükséges hatalmi eszközökkel felszerelt nemzetközi törvényszék fogja megvalósítani a *kötelező döntő bíráskodás* eszméjét: egy másik nemzetközi bíróság is működjék, amely *megbélyegezze az újságok hivatásos békebontóinak legveszedelmesebb kihágásait* és igyekezzék megfelelő eszközökkel elhárítani hatásait?”

Abból a levélből, amely ezt a kérdést megokolja, érdemes még ideiktatni a következő sorokat:

„A háború után gondoskodni kellene olyan rendszabályokról, amelyek minden államban megnehezítenék a sajtó gyűlöletet szító működését. Mert kétségtelen, hogy ezt a borzalmas háborút csak az tette lehetővé, hogy a sajtó egy része a bizalmatlanság és gyűlölet lángralobbantásával előkészítette és megmunkálta számára a talajt. Minden olyan törekvés, amely Európa népeit össze akarta békíteni, beleütközött ebbe a mérgezett fegyverekkel küzdő, sajtóbeli ellenakcióba. A nyomtatott szó, amelynek az emberiség boldogulását kellett volna előmozdítania, bűnös abban, hogy e szörnyű szerencsétlenség rázúdult a világra.”

Hollandiából, Svájcból és a skandináv államokból kapott kérdésére választ Theodor Wolff. A betegség létét a válaszoló semleges állambeli lapszerkesztők őszintén elismerik: de a legtöbbjük igen kevésbé bízik az ajánlott gyógyszer hatályosságában, sőt megteremthetőségében. O. Zellweger, a *Basler Nachrichten* szerkesztője a következőképpen válaszol:

„A sovíniszta sajtó uszító tevékenységét éppen úgy elítélem, mint ön. De felfogásom szerint teljesen ki van zárva, hogy bárminő nemzetközi bíróság javíthatna ezeken az állapotokon. Az újságot olvasó közönség hozhatja csak meg a javulást. E szörnyű habom és következményei, amelyek irgalmatlan súllyal nehezednek majd rá Európa minden népére, saját erejükkel gondoskodnak majd arról, hogy a nagy tömegek cserbenhagyják azokat az újságokat, amelyek uszító tevékenységüket folytatni akarják. Ennek az lesz a következménye, hogy ezek az újságok kénytelenek lesznek vagy más hangon írni, vagy megszűnni.”

Ez az író, nézetem szerint, túlságos jó véleménnyel van az újságot olvasó közönség értelmességéről és megfélekedzik arról, hogy az európai emberiség legnagyobb része, még a hadviselő államokban is, éppen ezeknek az újságoknak médiumán keresztül éli át a háborút, noha kétségtelen, hogy az orvoslás módszerét inkább az ő útmutatása nyomán lehet megtalálni, mint azon az utón, amelyre Th. Wolff kérdése utal.

Plemp van Duivelandnak, a hágai *Nieuwe Courant* szerkesztőjének válaszából kiemeljük a következőket:

„Ez a kérdés már a háború előtt is több ízben foglalkoztatta a nemzetközi sajtókongresszusokat; de mindig csak igen határozatlan és elmosódó formában vetették fel. Most a különféle békeegyesületek foglalkoznak vele, *de ennek nem tudok örövendeni, mert én szeretem a sajtószabadságot.* Ön valamennyi állam, kellő felelősségérzéssel felruházott komoly újságírói elé szeretné terjeszteni e kérdést s ők valóban illetékesek is arra, hogy foglalkozzanak vele. De hiheti-e Ön, hogy ezeket ily tanácskozássra a mi életünk tartama alatt, ez után a háború után össze lehet hozni? A bűn, amelyet meg kellene bocsátani, oly hihetetlenül nagy; az események annyira felkorbácsolták a nemzeti gyűlöletet és a visszaemlékezés gondoskodni fog ennek a gyűlöletnek konzerválásáról, úgy hogy igen sok időnek kell eltelnie, amíg annyi idealizmus tud majd összegyűlni a lelkekben, amely nélkül nem is lehet hozzányúlni ilyfajta, annyi óvatosságot igénylő kényes kérdés nemzetközi szellemű tárgyalásához. *Sajnos, attól tartok, hogy a nemzetközi kapcsolatok közül az fog utoljára életrekelni, amely az újságírókat fűzi majd össze.*”

Erik B. Rinman, a *Stockholms-Tidningen* szerkesztője ezt írja:

„A *szabad szó új nemzetközi joga* teremthet majd egyszer ezen a területen változást. A nemzetközi jog minden valószínűség szerint *sok új kérdéssel* lesz kénytelen majd foglalkozni. A nemzetközi törvényes munkásvédelem ebből az elvi szempontból is nagyjelentőségű lépés volt és mutatja azt, hogy *a nemzetközi jog területe bővíthető.* Persze a világ-háború minden ily törekvésnek véget vetett és ki tudja, mikor kerül majd megint sor ilyen munkára? De ennek is eljön az

ideje és akkor nagyobb erővel kell hozzálatni, mint ezelőtt. Talán majd sor kerülhet némely közös jogszabályok megalakítására és arra, hogy komolyan tárgyaljunk *közös és nemzetközi eljárási módokról, amelyeket bizonyos fajta lapok ellen kellene alkalmazni... A hadiiparok (fegyver- és lőszer-gyártás s más efféle iparág) államosítása számos oly erőt bénítana meg, amely most magángazdasági okokból dolgozik háborús hangulat teremtésén.*”

Az egész kis ankét, a kérdés és a feleletek önmagukban is érdekesek; hogy igen időszerű tárgyra vonatkoznak, bizonyítja az, hogy a hollandi Antioorlogsraad külön tanulmányi bizottságot küldött ki megvizsgálására, amely jelentésében arra az álláspontra helyezkedik, hogy „*a sajtószabadság sohasem szolgálhat jogcímül vagy takaróul a tudatos és szándékos uszítás számára. Nem állítható joggal, hogy nemzetközi együttes eljárás nélkül nem lehet e téren munkához látni. Ha a többi államok nem mozdulnak, ez nem ok arra, hogy Hollandia se törődjön vele.*” De még figyelemreméltóbb e probléma felmerülése, mert *oly körök sajtóellenes hangulatának jele*, amelyek régebben a sajtószabadság korlátlanágának voltak védői. Valószínű, hogy Theodor Wolff, aki a német radikalizmusnak egyik legelőkelőbb és legtehetségesebb publicistája, korántsem gondol a sajtószabadság korlátozására, amikor nemzetközi bíróságot követel az uszító sajtó visszaélései ellen. De a válaszok egy része már utal arra, hogy minden ilyen akció azzal a veszedelemmel jár, hogy a sajtószabadság ellenségei álláspontjuk igazolását látják benne s a pacifisták *háborúellenes* hangulatát a saját, *sajtóellenes és háborúbarát* politikai eszközeik és rendszerük megerősítésére próbálják majd felhasználni. Bizonyos, hogy az, amit a sajtó túlnyomó nagyrésze a háború előtt és alatt művel, igen erősen próbára teszi azok hitét, akik a sajtót a fejlődés egyik leghatalmasabb motorának tekintették. Bizonyos, hogy aki napról-napra figyel a pozitív hazugságoknak és a negatív hazugságoknak, vagyis elhallgatásoknak azt a tömegét, amelyet az újságok az emberiségre zúdítanak; aki látja a kétfajta mérleggel való mérést, amely az ellenséggel szemben a legkiméletlenebb bírálat és a magáéval szemben a legszemérmertlenebb magasztalás módszerét alkalmazza; aki látja, miképen dagasztják a lapok rengeteg eseményt, ha a másik táborban történik meg, amit teljesen jelentőség nélkül valónak mondanak, ha a saját táborukban esik meg: ha mindezt a lelki szeme előtt elvonultatja az ember, bizony nehéz ahhoz a régi fikcióhoz ragaszkodni, hogy az újság a népszerűvel és felvilágosodás eszköze. Az ágyú, a gépfegyver, a repülőgép és a bűvárhajó mellett a modern újságírás a hadvezetés egyik legfontosabb és legmodernebb fegyverének mutatkozik. S most, visszapillantó szemmel azt is látja az ember, hogy amint az újság a lelki muníció legfőbb szállítója a háború alatt: a fegyveres béke idejében viszont a háború előkészítője, magvetője volt. (Nem kell külön kiemelni, hogy a háború *előtt* ez a vád semmiképpen sem illett rá és a háború alatt is csak aránylag kis részére illik a szociáldemokrata napisajtónak. A folyóirat-irodalom persze egészen

más beszámítás alá esik: mivel kevesebb tőke kell hozzá, mint a napilapokhoz, függetlenebb maradt az állami és gazdasági hatalmasságokkal szemben.) Ezt a komor megállapítást még fokozza az, hogy ez előtt sem lehet szemet hunyni: minél nagyobb befolyása van a sajtónak valamely országban, minél nagyobb az illető országban az úgynevezett közvélemény politikai hatalma, annál alacsonyabbrendű, hazugabb, közönségesebb a sajtó nagy átlaga. E sorok írója igen elégedetlen a hazai viszonyokkal és igen rossz véleménye van a magyarországi sajtó szellemi színvonaláról és politikai módszereiről. De minden elfogulatlan szemlélőnek meg kell azért állapítania, hogy az aljasságnak és eldurvulásnak az a foka, amely például a *Matin*-ben és *Daily Mail*-ben elborzasztja az olvasót, nálunk mégis csak ismeretlen. S bármennyire paradoxnak is látszik, mégis azt kell mondania, hogy e lapok tisztességtelensége és hazudozása összefügg a politikai szabadságnak és a demokratikus erőknél nagyobb fejlettségével, amely az angol és francia életnek például a mienkével szemben jellemzője. A háború szempontjából ugyanis nem közömbös a francia és angol politikusokra nézve, mit gondolnak a nagy tömegek. Az ő akarata és felfogásuk fontos tényezője a háborús államéletnek is. Ezeket a tömegeket nem lehet az alávetés, fegyelem és engedelmesség pusztá pórázán mozgatni és vezetni. Akaratuk számára motívumokat, belülről ható, önkéntesen ható motívumokat kell teremteni, képzeletüket és érzelmeiket kell mozgásba hozni, mert *az állatni szervezet nem eléggé autokratikus ahhoz, hogy pusztá parancsaival biztosítsa a tömegek segedelmét.* S mivel a tömegeket a rémtörténetek, a kegyetlenkedések, az idegengyűlölet sohasem alvó ösztöneinek felkorbácsolása inkább megindítja, mint a legszabályszerűbb elmélkedések és leghelytállóbb okfejtések: ezért van ezeknek az eszközöknek nagyobb jelentőségük a francia és angol sajtóban, mint például a németben, osztrákban (amely egyébként a világnak talán legutolsó sajtója) vagy a magyarban. Így világosan látni az összefüggést a sajtó alacsony hangja és a demokrácia magasabb foka, a nép nagyobb hatalma között. Megteremti-e ezeket a kárhozatos tulajdonságokat a tömegek lelkében a sajtó? Vagy megvannak ezek enélkül is és csak az újság médiumán keresztül kifejezésre jutnak, öntudatosá válnak-e? Vagy végül kölcsönhatás van-e közöttük olyformán, hogy az újság a tömegek lelkének tükre, vagy a tömeg lelke az újság visszhangja-e? — mindezek oly kérdések, amelyek a népművelődés általános nagy kérdéseivel függnek össze s egyúttal rávilágítanak annak a kérdésnek sokrétű természetére, amelyet Theodor Wolff felvetett és amellyel bizonyára sokan birkóznak az európai polgárosodásnak ezekben a mostani, alkonyatos napjaiban.

Az egészen kétségtelen, hogy a mai sajtó a világ békés utakra való térésének egyik látható és kézzelfogható veszedelme. Csak az a nagy kérdés, miben kereshető ezeknek a kétségtelen veszedelmeknek a korrekatívuma: a sajtó szabadságát korlátozó törvényekben, nemzeti vagy nemzetközi törvényekben és egyezményekben, vagy pedig a tömegek értelmi és erkölcsi színvonalának a

felemelésében? Elég a kérdést ebben a formájában felvetni, hogy az ember belássa minden olyan megoldás utópiás és hatálytalan voltát, mely a sajtót éppúgy el akarná tiltani például a háborús áfiumok adagolásától, mint ahogy a gyújtóiparban nemzetközi egyezményrel eltiltották a fehér foszfor alkalmazását. A szabadsággal való visszaélés elválaszthatatlan a szabadságtól és ezeknek a visszaéléseknek sohasem a zsarnoksághoz való visszatérés, hanem mindig csak *a szabadságra való nevelés* lehet a gyógyszere. A sajtó értékelése ezen a ponton a politikai világnézet kérdésévé válik: Ismeret, érzés és temperamentum szerint ki mire hajlik, a politikai és társadalmi élet nagy alternatívájában melyik párton foglal állást: a Platón bölcsész-uralkodójától, Renan *bon tyranj*-jától várja-e az emberiség előbbre jutását, vagy pedig a tömegeknek a „jó zsarnok” lelki színvonala felé lassú, de azért mégis szakadatlan felkapaszkodásától? Mivel azonban a ma uralkodó hatalmakban esaik igen kevés van a platoni bölcsességből és a renani jóságból, de szerfelett, sok a pusztá, jelzőtlen zsarnokságból és uralkodásból: azért még ma is, a demokratikus hit legnehezebb megpróbáltatásának napjaiban is azt gondoljuk, hogy a sajtó bajainak nem a rendszabályozás, hanem csak a szabadság lehet az orvossága. Persze, lassan ható, intermittens erejű orvossága. De bele kell nyugodni, hogy nincsen más és minden más orvosság mélyebb szenvedések kútfeje, mint maga a betegség. (k. zs.)

Az örök teher (?)

Szomorú tanúság a mai nagy háború arra nézve, hogy a fejlődés, más szóval: a jövő, a faj érdeke miképp uralkodik a jelen stagnálásra hajló tendenciáin, az egyén érdekein s mint igázza le, zsákmányolja ki a maga távolabbi céljai érdekében a mát, az egyént egyaránt... Mert, hogy magunk is kivegyük, megillető mértékben, részünket a háború eredményeiből: már megfelelő idővel sem rendelkezünk. De ha lenne módunk és időnk minderre, kétségtelen, hogy a jövő, az utódok érdekében sokkalta nagyobb áldozatot hoztunk e nagy háború végigcsinálásával, mint amennyi kárpótlást nyugtázni módunkban állna; nem is említve, hogy a legteljesebb áldozatot hozók, az elesettek s hozzátartozóikkal szemben a legmesszebbmenő kárpótlási igyekezet is — természetszerűleg illuzórius maradna.

Más kérdés: van-e a mai nemzedékben annyi áldozatkész, mondjuk faji altruizmus, amely képessé teszi őt az utódok érdekeit a magáé elé helyező nagy lemondásra; van-e annyi emelkedett belátás, mely a faj, az utódok, a jövő érdekében hozott minden áldozat helyes, szükséges, sőt kötelező voltát hajlandó elismerni... Avagy, sikerül-e meglelnünk a kiengesztelő jogcímet, melynek alapján a későbbi generációk a javukra szolgáló tétel-örökséget tőlünk felemelt fővel igényelhetik; mégis úgy érezzük: kell e fölöttünk álló, a békét és háborút egyaránt adminisztráló

folyamatban valami oly megindokolást, magyarázatot lelnünk, mely, ha nem is nyújt abszolút vigasztalást, de legalább érthetővé teszi a részünkről hozott áldozatok hosszú láncolatát.

Újabb kérdés: sikerül-e fellelnünk e fölöttünk álló nagy folyamatban azt a bizonyos megokoltságot, magyarázatot, mely érthetővé, így elviselhetőbbé tenné számunkra a megkívánt áldozatok nagyságát?

Próbáljunk meg eltekinteni a probléma jövőt illető oldalától; váljunk meg átmenetileg a jövővel foglalkozó, a jövőbe tekintés — bennünket közvetlen amúgy sem érdeklő — gondolatától. A távolabbi kalandozások helyett vegyük szemügyre a miljót, melybe beleszülettünk s gondoljuk meg egy kissé: mindazért, ami körülöttünk azzá avatja az életet, ami, — vajmi keveset, sőt ne szégyeljük őszintén bevallani, abszolúte semmit sem áldoztunk vagy fáradtunk. E nagyszerű miljő minden javát és értékét oly örökségképen kaptuk, melyért a kisujjunkt sem kellett megmozdítanunk. S amennyiben nem tudtuk kikerülni a születés „bűnét”, ez — az élettel együtt várt reánk. Azonban menjünk tovább!.. Az a kulturnívó, mely bennünket készen várt, sem állott elő máról holnapra. Azon nagy, soha meg nem szűnő, s meg nem szakadó küzdelmek eredménye ez is, melyeket az elődök, az előttünk élt nemzedékek hosszú láncá verekedett végig... És e küzdelmek, mint köztudomású, nemcsak emberi verejtéket eredményeztek, de gyakori tömeg-életpusztulással is jártak, hasonlóan mai — bár méreteiben minden eddigit felülmúló — nagy küzdelmünkhöz. Világos tehát, hogy az ily módon keletkezett s készen kapott kulturértékeknek nem korlátlan urai, csak szerény sáfárjai lehetünk, kiknek nemcsak a megőrzés s továbbadás kötelességünk. De — tekintve, hogy generációról generációra változnak az életviszonylatok, fejlődnek, módosulnak az életigények, az öröklött kulturértékeknek is változni, módosulni, illetve emelkedni kell tartalomban: kötelességünk az oly módon való megőrzés, a velök oly módon való élés, hogy a későbbi nemzedékekkel szemben is megtarthassák a korábbiaknál betöltött viszonylagos szerepüket. Meg kell tehát nyugodnunk abban, hogy saját utódaikkal szemben fokozódó kötelezettséget vállaló utódoknak a kulturfolyamatosság biztosítása céljából hozandó bizonyos áldozatok követelésére megvan velünk széniben a természetes jogcímük. Az életet azzal a kötelezettséggel kapjuk, hogy azt tovább adjuk. A kultúrát azzal a kötelezettséggel vesszük át, s élünk minden előnyével, hogy azt az utódok részére további hasznosításra alkalmasan őrizzük meg, fejlesztjük tovább. A fejlődési, haladás során az elődök milliói verejtékeztek, százerei véreztek mindazért, ami bennünket civilizáció, kultúra alakjában várt és körülvesz. Ha pedig előző nemzedékek verejtéke, vére folyt azért, hogy ma olyan legyen az élet, amilyen; úgy élhessünk, amint élünk: az elődöknek érdekünkben hozott hosszú áldozatsorozataik is — melyek gyümölcsét részben mi szakítjuk le — kötelességünké teszik, hogy szükség esetén maximális áldozattól se riadjunk vissza, ha

nem is az utódok, de az elődök miatt, ha nem is azért, amit így a jövő részére akarunk biztosítani, hanem azért, amit a múlt eredményezett számunkra, amink — van.

Távolabbi perspektívából szemlélve imígyen a dolgok folyását, igazolva látjuk kiindulási pontunkat: hogy a fejlődés szeme előtt kizárólag a jövő, a faj érdekei lebegnek, még nem jelenti a jelen, az egyén *egyoldalú*, s *feltétlen* leigázását s kizsákmányolását. De, ha valóban, s kérlelhetetlenül is csak ezt jelentené, sem lenne jogunk e helyzet tragikumát szentimentálisán túloznunk. Mert, ha a jelen, az egyén valóban a jövő, a faj rideg érdekei után kénytelen is igazodni, a múlttal, az elődökkel szemben viszont a jelen, mi voltunk a — dirigáló-jövő; valamint természetes, hogy az a *jövő*, melynek érdekei ma uralkodnak a jelenen, egy későbbi jövő, a faj egy későbbi létszakaszával szemben éppúgy az alkalmazkodó *jelent* fogja képviselni, mint ahogy a más követő jövővel szemben napjaink azok. A jelen, jövő tehát viszonylagos fogalmak, s nyugodjunk meg abban, hogy a fejlődés, a jövő minden leigázó s kizsákmányolási tendenciájával szemben minden kornak megvan a múltakból nyert teljes fedezete.

* * *

A szociológus, ki mindeddig türelemmel hallgatta a fenti fejtegetéseket, szükségesnek látja ezzel szemben szerény nézeteit a kérdést illetőleg a következőkben leszögezni:

A fenti fejtegetés logikája elég meggyőző s alig tűr ellenvetést, azonban a kiindulási alap nem fogadható el általa, s nem méltányolható a fejtegetés logikai ügyessége. A fenti elmélkedés ugyanis úgy tünteti fel a háborút, mint az emberiség, a fejlődés szűkegképeni véres vajúdását, melyből — s kizárólag ebből — új, nagyobb, tökéletesebb, korszakot jelző kultúrértékei születnek. Ha ez így lenne, a boldogságra vágyódó, azt kereső emberiségnek vagy a kulturfejlődésről (ha a háborút nem akarja) kellene végleg lemondani, vagy minden áron megakadályozni a háború-lehetőségek kiküszöbölését (ha a kulturfejlődést kívánja). S mindazok, kik konokul ragaszkodnak a háború evolúciós hasznához s szükségességéhez, téves történelem- s társadalomszemlélési módnak az áldozatai, amikor azt állítják, hogy bizonyos időközökben visszatérő háború a kulturfejlődéses haladás egy-egy újabb étapeját nyitotta meg, ennek folytán a háború — bár a legbarbárabb cselekedetek láncolata — nemcsak ki nem küszöbölhető evolúciós termék, de a kulturfejlődés nélkülözhetetlen, szükséges eszköze. Valójában pedig így áll a dolog: az eddigi gazdasági és társadalmi struktúrák folytán a haladás a fejlődés oly kulturcsökevényekbe s egyéb akadályokba ütközött, melyek involválták a háborús akciókat, melyeknek útbóli eltávolítása a háború véres erupciója nélkül eleddig *úgy látszik* nem sikerült. De, ha ily módon a múltra nézve el is fogadhatnók a sablonos álláspontot, hogy a háború előmozdítója a kulturfejlődésnek az akadályok eruptív eltüntetésével, nem tagadhatjuk le: ahogy ez intéződik, ahogy keresztülvitetik, az — *égbekiáltóan kulturelles*. Tragiku-

san elszomorító lenne pedig, ha a fejlődés, mely a múlt során oly csodás, nagyszerű értékekkel ajándékozta, lepte meg az, emberiséget, csak éppen arra lenne képtelen, hogy létrehozza azon békés kultureszközöket *melyek állandóan képesek lennének közömbösíteni, eliminálni a kulturhaladás elé gördülő gazdasági-társadalmi-politikai akadályokat*, még mielőtt azok megizmosodhatnának, reakciós erőben veszedelmesen nagyranőhetnének. Meggyőződésünk szerint a háborúk a múltakban sem termeltek kulturértékeket, inkább csak véres tünetei voltak annak, hogy az érvényesülni, kifejlődni akaró kulturéroket ideig-óráig el lehet ugyan nyomni, de végleg elfojtani nem lehet, mert azok még háborús-véres erupciók révén is feltétlen felszínre igyekezzenek, utat törnek érvényesülésükhöz. A kulturhaladás mindinkább öntudatosabbá kell hogy tegye az egyént, a tömegeket egyaránt, s mennél tisztább és intenzívebbé válik ez öntudat, annál reálisabbá, természetesebbé fog válni az emberiségnek a kulturhaladással szembeni ama követelése, hogy: tegye lehetetlenné a saját akadálytalan fejlődését gátló vagy megbénító akadályok képződését, de legalább is fejlessze ki azon békés eszközöket, melyek a háború vértengere nélkül is képesek félrelökni a haladás keletkező torlaszait. Csak azért, mert az elődök verejtéke s vére tette járhatóbbá a haladás útját, nem lehet kötelességévé tenni egyik jelennek sem, hogy ugyan-csak vérrel váltsa meg e kulturértékeket, s vér árán is biztosítsa a későbbi utódok számára. Az elődökkel *s öröklött kulturértékekkel minden kor megteszi a legteljesebb kötelességét*, s betölti velük szembeni teljes rendeltetését, *ha él azon kulturértékekkel s hasznára fordítja* azokat, mert minden kulturérték és eszköz további értékét, hasznosságát csak oly módon biztosíthatjuk, az utódok részére hasznos voltát csak úgy őrizhetjük meg, ha az általa, a vele való élés révén a saját, így az utódok igényeihez idomítjuk, fejlesztjük át azokat.

Az igazi haladás, felvilágosodás ideje ott fog kezdődni, ha mindenkinek meggyőződésévé válik: az emberiség legfőbb érdeke és kötelessége, a haladás s fejlődés titkait fürkészni, intencióit megismerni s teljes kulturerejével megakadályozni minden haladást gátló ok és körülmény kifejlődését, tényezővé válását. Csak az ily törekvésekkel telített emberiség részére valósulhat meg — az Örökbéke „utópiája”.
Sárközy István.

Demokrácia és szociáldemokrácia.

Valahányszor belső viszályok szaggatták a német szociáldemokrata pártot — s tudjuk, hogy az utolsó húsz esztendőből kevés múlt el nagyobb *affaire* nélkül —, mindannyiszor újra felvetették a párt folyóirataiban a belső demokrácia kérdését, vizsgálták a vezetők és a tömegek viszonyát és a párttagok önálló elhatározásának és akaratának lehetőségét. Természetes tehát, hogy most, amikor a szociáldemokrácia életének talán legnagyobb

válságát éli, a demokrácia problémája újra felmerül s különösen a háborút ellenző kisebbség¹ keresi, milyen bennrejlő okok okozhatták, hogy a világ legnagyobb demokratikus szervezete abban a sorsdöntő órában mondott csődöt, amikor elmélete következtéseit levonva az egész polgári világgal szembe kellett volna szállnia.

Régen megmondták és megírták, hogy a német szociáldemokrácia óriási szervezetének lélektani alapja a német munkásság minden más népnél mélyebben gyökerező, szinte katonai fegyelmezettsége és tekintélytisztelete, olyan tulajdonságok, amelyek a (szervezkedésnek (organizációnak) egyformán lelki előfeltételei és kísérői. A világháború maga minden szemlélő számára legfeltűnőbbben a német organizáció — azóta már agyon- (de éppen nem ki-) csépelte — jelentőségét revelálta. Csodálatos ilyen körülmények közt, hogy még azokban sem fakasztotta ki az organizáció és a demokrácia összefüggésének igazi problémáját, akik életük legszomorúbb élményét éppen a demokrácia kapitulációjában látják az organizációval szemben.

Így például a *Neue Zeit* február 2-iki számában egy író gondos analízissel tárja fel mindazokat a jelenségeket, a német szociáldemokrata párt szervezetének és működésének mindazokat a módosulásait, amelyek azt eredményezték, hogy ebben a legnagyobb szabású demokráciában is végül „a tudók rétege alakult ki, amely megtanulta, hogyan kell a műszert könnyedén kezelni, amely az egész fölött uralkodik”; de orvossággul a tömegek önkormányzó hatalmának ez elsatnyulása ellen mit ajánl? „A legfontosabb eszköz — úgymond — ... a munkásság szabad, önálló politikai tevékenysége... Erre kell a pártmechanizmust berendezni.” Tehát: először kimutatja, apróra, hogy a pártmechanizmus kiküszöbölte a tagok befolyását a mozgalomra s aztán a baj ellen ugyanazt a pártmechanizmust invokálja.

Minden párt eleven test s így megéri az ember — s olykor el is nézheti —, hogy normális időben a viviszekció ellen minden életerejével tiltakozik. Hogy a német szociáldemokraták — s nemcsak a németek — a háború előtt igyekeztek elzárkózni a demokráciát kritikusán tárgyaló, ugyancsak tekintélyesre nőtt irodalommal szemben, az a párt állítólagos tudományos jellegével nehezen volt ugyan összeegyeztethető, de legkevésbé azokat a kritikusokat lephette meg, akik éppen *minden* párt- és tömegszervezet konzervatív és oligarchikus tendenciájának felismerésére alapították bírálóikat. De hogy a világháború szörnyű válsága, minden demokráciák példátlan megrázkódtatása sem zökkentette ki még a háború elleneseit sem kitaposott gondolatmeneteikből, hogy még ma is ott látnak megoldást, ahol a világháború katasztrófája külön rombolást idézett elő, mint a negyvenkettesek, s ma sem látják a problémát, amelyet nem azelőtt is, ma is oligarchikus hazájuk, hanem a „demokratikus” Anglia és Franciaország háborús szerepe a demokrácia számára — *a demokrácia tekintetében* — felvetett, az valóban felülmúlja még Robert Michelsnek sokszor

inkább groteszknak érzett nézeteit a politikai vezérek természetrajzáról.

Nem kell vajjon, hogy ez a tünet aggodalommal és félelemmel töltsön el aziránt: lesznek-e, kik e háború tanulságait az emberiség haladása és fejlődése jövő munkája számára a megismerés igazi vágyával és bátorságával levonják? Lesznek-e, akiknek az emberiség borzasztó szenvedései erőt és ihletet kölcsönöznek, hogy legyőzzenek minden egyéni és társasági akadályt: megszokást, régi és kényelmesen megszerezett tudást, rokon- és ellen-szenveket, csoport-, klikk- és pártérdeket — s szellemük és lelkük minden erőforrását az egyetlen új feladat szolgálatába állítsák, mely ezután egyedül méltó ahhoz, kit hajlamai és tehetségei a társadalmi javítás munkájára tereltek: hogy megtaláljuk a társadalmi szervezkedés olyan formáit, amelyek megővjék az emberiséget hasonló katasztrófa megismétlődésétől? *Szabó Ervin*

A Pesti Hírlap és a történelmi osztály.

A *Pesti Hírlap* apróhirdetéseinek sűrű erdejében állj meg ó vándor annál a terebélyes fánál, annál a három hasábot is összefogó, drága nagybetűkkel sűrűn tarkázott hirdetésnél, amellyel a Légrády cég Móricz Zsigmondnak legújabb kötetét kínálja megvételre a nagyérdemű közönségnek. Kár volna ebből a stilisztikai remekműből egyetlen szót is elveszíteni, ideiktatjuk tehát az egészét:

MÓRICZ ZSIGMOND

Nem élhetek muzikaszó nélkül.

Csillogóan derűs kép a régi magyar úri életből. A nyírségi tél tündéri zúzmarája, a nyírségi Balázsnap duhaj muzsikája, a nyírségi nemes úrivilág kicsattanó hév nagykedve fogta meg az író s az olvasó boldog percek szárnyán száll vissza a kedves, a drága, az uri múltba.

Mikor mintegy az élet végső mámorától kilobogott a földesuraink lelkéből az a szilaj temperamentum, amely egy évezreden át táplálta a nemzeti élet örökéggő tüzet.

Azt az időt nem lehet semmi mondással jobban jellemezni, mint ezzel a nótasorral: **Nem élhetek muzikaszó nélkül.**

A Móricz Zsigmond könyve azzal a boldog érzéssel ereszt tovább, hogy ez a nemes vad, a magyar úr: életre született s meg is marad és átéli a válságok korát, hogy történelmi szerepét tovább élje.

Felüdítő, boldog írás ezekben a nehéz és gyötrelmes napokban. Mint egy ital friss forrásvíz a menetelő század szeme előtt.

Ára K 3. , postadíj —.50 fillér.

Kapható: LÉGRÁDY TESTVÉREK könyvkiadóhivatalában
Budapest, V. kerület, Vilmos császár-út 78. Pesti Hírlap
fiókkiadóhivatalában VII. kerület, Erzsébet-körút 1 és
minden könyvkereskedésben.

Újdonság!

Ugyebár nem sajnálsz a fáradságot? Rohansz megvenni a könyvet, hogy megismerjed a hamisítatlan nyírségi zúzmarát s a valódi nyírségi hevet. Ha véletlenül kritikus volnál vagy könyvügynök, akkor még többet okulhatnál ebből. Ha nem tudtad idáig, most megtanulhatod, nem azt, hogy mit kellene olvasni a közönségnek, hanem hogy mit és hogyan kell *kínálni* a közönségnek. A duhaj muzsika mellett kicsattanó nemes úrivilág, annak is a nagykedve, az a bizonyos nagykedve, az a szilaj temperamentum, amely az élet végső mámorában kilobogott a nemes vadból: nemes úrból, — hát látod, ez kell annak a jámbor közönségnek, semmi egyéb ezen a szépséges és derűs világon, de ez aztán olyan nagyon kell, „mint egy ital friss forrásvíz a menetelő század szeme előtt”. Jó szerencse, hogy az olvasónak nem kell éppen olyan tantaluszi kínokat szenvedni nyelvlógató szomjúságában, mint annak a menetelő századnak, amelynek a szeme előtt csörgedezik a friss patak, de nem ihatik belőle, mert a mars az mars, és a hazát meg kell védelmezni, még ha affélék is az urak benne, mint a Légrády-nemzetség. Az olvasó olcsó áron hűtheti szomját: a hirdetett Légrády-kiadvány olcsó árán.

Mint a *Pesti Hírlapnak* és fajrokonainak kulturális és irodalmi hitvallása, ez a hirdetés nem volna megrögzítésre érdemes. Efféle kínos dokumentumokat bőségesen termel kulturvállalataink irodalmi nagyüzeme. Csak arra kell ráeszmélnünk, ki az, akinek így kell „beadni” az irodalmat. A *Pesti Hírlap* olvasóközönsége: a magyar polgárság az a nagyérdemű közönség, mely az ilyen álromantikával fűszerezett álkultúrát mohó kíváncsisággal habzsolja be. A polgárság, az „értelmiség”, a „művelt középosztály” az a publikum, mely egy letűnt kor és a vele sülyedt nemzedék bomlási termékeinek illatától szeret megrészegülni, szemétdombon nőtt virágokban gyönyörködik s melynek még ma is a magát, fajtáját pusztító, sírvavigadó, korhelykedő, nagybögőbe ugró, cigánydirigáló, parlagi nemes vad az ideálja. Sem munkájának, sem életmódjának, sem vérmérsékletének nincsen semmi közössége ezzel a lecsúszott réteggel, melynek a sorscsapások elviselésére ugyanaz a jelszava, mint Arany János egyszeri parasztjának: „Hadd látom uramisten, mire megyünk ketten!”. És mégis itt keresi, innen veszi ideáljait, a nagy, vad murik hőseit s nem a reformkorszak művelt, utazó, olvasó, jobbágyfelszabadító, dolgozó és adózó nemeseit s azok szellemi utódait avatja ábrándjai hőségé, s egész élete robotjának, tisztos és nyugós munkájának apotheozisa: a legényes mulatozás, a vad tivornya, melyben megmutathatja, hogy ő is ért az úri tempókhöz, benne is ficáncol az úri virtus.

Polgárság, mely a „történelmi osztály” ledőlt szobrait emeli fel halványának: ez a magyar polgárság. Ezeket a neki idegen és hozzá kegyetlen bálványokat tömjénezi az irodalomban, mert ezeknek hódol be, ezeknek rabja a politikában is. Nincs se politikai, se társadalmi öntudata, — irodalma se fejezhet ki osztályönérzetet. Politikában is, irodalomban is azokat teszi meg reprezentálóivá, akik mindig csak megvetésüket és fölényüket éreztet-

ték vele. Önmaga és árkat maga és a régi úri osztály azon utódai közé, akik régen hátat fordítottak az egykori ideáloknak.

Ez a polgárság valóban megérdemli, hogy egy világháború szenvedései után is olyan jövő Magyarországgal kecsegtessék, melyben „a nemes vad”, a magyar úr, átélve a válságok korát folytatni fogja „történelmi szerepét”, melynek mindenkor az volt egyik leglényegesebb eleme: legázolni a polgári haladás zsengeit. Ez az az üdítő forrás, melyet a *P. H.* a menetelő huszadik század magyar polgárságának szeme előtt megcsillogtat.

Bár az itt közölt (s talán a szomszédos apróhirdetések temperamentumától fűtött) dicshimnusz Móricz Zsigmondról szól, — reá csak annyiban jellemző, hogy kiderül belőle, miféle íróvá szeretne faragni őt a Légrády cég — ha tehetné.

L. S.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

Az istenhit keletkezéséről. (N. Söderblom: *Das Werden de? Gottesglaubens. Untersuchungen über die Anfänge der Religion.* Leipzig: Hinrichs, 1916. XII, 398 l.).

Az újabb vallástörténeti kutatás kedvelt téma gyanánt kezeli a primitív népek vallásosságát. Az első jelentős dátum e téren Tylor *Primitive Culture*-je 1871-ben s azóta antropológusok, kulturhistórikusok, szociológusok, valláspszichológusok, felekezeti apológéták annyira felkarolták ezt a nehezen megközelíthető, de elsőrangú fontosságú problémát, hogy irodalma számos kiváló monográfiával ékeskedik, melyek közül külön megemlíthetjük a legújabb időkből Durkheim, Wundt és Schmidt műveit. (Durkheimet a *Husadik Század* ismertette, Schmidt kimerítő ismertetése és kritikája megvan Czako Ambró: *A vallás lélektana* (1915) című művében, Wundt kritikája Schmidtben.) Sajnos, nemcsak a feldolgozások, hanem e feldolgozások kritikái is ellentmondóak voltak. A vallás életbevágó érdekeink közé tartozik s ha valamiben, úgy ebben a szellemi alkotásban szeretnők a magunk lelkiségére teremteni azon jelenségeket, amelyeket olyan nehéz tényékként appercipiálni, de olyan könnyű tényékként feltüntetni, amiket olyanokul szeretnénk nyerni. Schmidt különösen Spencernél mutatott rá azon hamisításokra, amelyeket a nagynevű angol filozófus rendszere érdekében a valóságon elkövetett, de magának Schmidtnek tanulmányozásánál is felmerülhet a kétely, hogy a tudós katolikus pap, aki olyan elfogulatlan kritikát tudott írni a katolikus teológiai körök felületes állásfoglalásáról, nem befolyásoltatta-e magát tudattalan vagy tudatos apológétikai tendenciáktól, mikor Andrew Lang alapján a monoteizmust, mint ősi vallásos formát mindenáron tiszta világításban akarta bemutatni szakszerű, gondos munkájában? Szóval mindezideig hiányzott nagyon isi érezhetően az elfogulatlan, filozófiai rendszergondolattól és teológiai érdekektől egyaránt ment kritikai összefoglalás, mely az eredmények összehasonlító taglalásán kívül fényt derített volna a kutatás sajátos nehézségeire és a különböző eredmények lehetőségét magyarázó jelenségekre. Ilyen műnek ígérkezik Söderblom előttünk fekvő munkája.

Mivel úgy a kutatás módja, mint az eddigi kutatások eredményeinek kritikai méltatása egyenlő értékűnek látszik, némileg részletesebben ismertetjük a gazdag tartalmú művet.

Elvi szempontokból kétségtelenül a legérdekesebbek közül

való az I. fejezet: *Die Primitiven und wir*. (Itt jegyezzük meg, hogy a német fordítás értékesebb az eredetinel, mert ezen S. maga újabb változtatásokat eszközölt.) Arról van itt szó, hogy a civilizált kutató veszedelmes illúzióban lehet, ha a primitív népek lelkiségét megismertnek gondolja. Arról nem is szólunk, hogy nyelvöket tökéletesen elsajátítani nagyon nehéz, azaz félreértések már az érintkezés tökéletlensége miatt jóhiszeműleg, tehát annál veszedelmesebben történhetnek; a főbaj az, hogy mi civilizáltak nem tanulunk meg *schwarz denken*, hogy például értelmet keresünk ott, ahol a rítusoknak, szent táncoknak semmi-féle értelmük sincs. Európai sémákba akarjuk belekényszeríteni azt, ami nem odavaló.

Tegyük fel azonban, hogy a primitíveket szokásaikkal, valósi jelenségeikkel, gondolkozásmódjukkal híven felismertük, még ez esetben sem mondhatjuk, hogy eléggé ismerjük a vallás őskorát. Meg kell gondolnunk, hogy a természeti népek mögött éppen annyi ezer év van, mint mimögöttünk s nem valószínű, hogy ezen időszak alatt teljesen stagnáltak, hanem bizonyára valamely irányban változáson mentek át. A tudomány persze nem mondhat le arról, hogy a kezdeteket kikutassa azon reményben, hogy bizonyos valószínű következtetésekhez jusson s e tekintetben a primitívek jó szolgálatot tesznek. De vigyázzunk, hogy erőszakot ne kövessünk el a tényeken. Tudásban gyarapodni annyit jelent, mint új ismereteket a *meglevőkhöz hozzákapcsolni*. tehát világos, hogy a már meglévők befolyásolni fogják az újakat. Az igazi tudás általános tudás, de a valóság itt is, mint mindenütt, konkrét és individuális. Vigasztalásul legfeljebb *AA* szolgálhat, hogy amilyen bizonyos, hogy az ember minden egyenlőtlenségek ellenére is csak ember marad, hogy a természet természet marad, olyan bizonyosan mutat a létre való reakciója, sejtelmei és bizonyosságai az emberfelettiről a fejlődés folyamán bizonyos tipikus vonásokat, melyeket a tudománynak fel kell tudni mutatnia.

A primitívek lelki életében Tylortól kezdve nagy jelentőséget tulajdonítottak az *animizmusnak*. Az újabb kritikák dacára fennmaradt, csak a pszichológiai folyamatban, melyet jelöl, különböző fokozatokat kell felvennünk s ki kell egészítenünk a primitívek olyan alapképzeteivel, melyek belőle nem vezethetők le. A gyermekpszichológia nagy óvatossággal kezelendő (amit Leubanak ajánlhatunk). A primitív gondolkozás mindent elevennek gondol, amit animatizmusnak nevezhetnénk az animizmustól elkülönítve, amely már további lépést jelent. Egy követ elevennek lehet tekinteni, anélkül, hogy emberi lény módjára lelket tulajdonítának neki. Általában, négy lehetőség van itt, melyek mind bőségesen igazolhatók. 1. A természeti dolgot elevennek foghatják fel, anélkül, hogy lelket tulajdonítának neki; 2. megkülönböztethetnek benne egy vagy több, a testtől különböző lelket; 3. mivel az embernek van saját lelke, minden lénynek saját lélekkel kell bírnia; végül 4. a szellemnek vagy léleknek nem

kell saját léleknek lennie, hanem lehet erdei szellem vagy démon, mely esetlegesen választott magának tartózkodási helyet.

Preusz kutatásai (1912) kétségtelenné teszik, hogy teljes mitológiai fejlődhetek ki anélkül, hogy a lelket ismerték volna. Söderblom tovább megy s a mai filozófiai gondolkodás szükségességeinek teljes cáfolatául arra is rámutat, hogy az ősök tisztelete sem tételezi fel a lélek elméletét. Tehát előbb van animatizmus s csak azután animizmus. Az animizmus álommagyarázataiban sok igazság van, de nem szabad túlozni az álmok jelentőségét, főleg pedig nem szabad élni a következő hibás következtetéssel, melybe Durkheim is beleesett: Mi ezen jelenségeket régen megmagyaráztuk, anélkül, hogy a lelket belevontuk volna. Tehát a lélekelmélet maga is hamis. Valamely képzet történeti eredete tulajdonképen semmit sem mond igazságtartalma mellett vagy ellen, melyet önállóan kell megbírálni.

Kétségtelen, hogy az animizmus fogalmának igen nagy a jelentősége, melyet a mai oxfordi antropológiai iskola emelt ki. Mert amint a lelket tekintik az egész vagy az életnyilvánulások egy osztálya számára okul, annak az ébredő tudata mutatkozik, hogy egy akarat, egy önmagát meghatározó lény a cselekvések oka. Így az animizmusnak döntő jelentősége van a specifikusan emberi létre vonatkozólag. Ami Durkheimet és az animizmus többi elleneit illeti, Söderblom velük szemben hangsúlyozza, hogy úgy az animatizmus, mint az animizmus valóban jellemzi a primitív szemléletet és abban igen fontos szerepet játszik. Mikor a vallásnak éppen olyan ideális, mint magas eredetet tulajdonítanak, akkor nem látják meg, hogy az animizmus az emberiség-történetében nem átmeneti szerepet vagy régen túlélt hipotézist játszott, hanem hogy az egész idealisztikus vagy spiritualisztikus világnézetnek alapjául szolgál, amely minden magasabb vallásban helyet foglalt.

De semmiféle kulcs nem nyit ki minden zárt. Az animizmus mellett a többi tényezőt is figyelembe kell vennünk, hogy a jelenségeket megmagyarázhassuk.

Ilyen a *mana*, a hatalom. Főnév is, ige is, még pedig átható és bennható értelemben. Eredete egészen más, mint a szellemekben és lelkekben való hitnek. Természetfeletti erőben, mely láthatatlan, hisznek, de nem egy legfőbb lényben. Melanézia lakóinak (de az egész Dél-tengernek) vallásossága abban áll, hogy ezt a hatalmat megnyerjék és saját előnyükre fordítsák.

Codrington szerint a mana szellemektől ered. Ha egy kőnek manája van, ez onnan van, mert egy szellem társult vele. Manával töltött relikviák erősebb vagy gyengébb manák. Söderblom cáfolja Codrington azon nézetét, hogy a mana szellemmel van összefüggésben. Polinéziában a hatalom képzele tabuval van jelezve. A tabu praktikus jelentőségű, tilalmat (neked nem szabad!) fejez ki, tehát az emberi élet szilárd megrendszabályozását tartalmazza az ösztönök szabad játékával szemben.

Mivel a manaképzetek nemcsak a mela- és polinéziaiakra,

hanem a primitívekre általában jellemzők, felmerül a fontos kérdés, hogy milyen viszony van a hatalom képzete és a lelkesítés között? Durkheim szerint a lélek a manához úgy viszonylik, mint a rősz az egészhez. Nála mana, lélek és teremtő, egységet alkotnak, „*aber leider hat es mehr mit französischer Logik als mit der geistigen Welt der Australier zu tun*”.

Van-e minden léleknek vagy szellemnek manája? S minden mana lélek-e? Rengeteg adat megvizsgálása után két megszorító feltételt bocsát előre szerzünk. Az egyik a primitívek terminológiájának nehéz megközelíthetősége és sokértelműsége, a másik az egyformaságot illeti. A megismerés sematizál, határokat von, de jól tudja, hogy a konkrét valóság minden uniformálásnak ellenáll. Ezek fenntartásával kimondhatónak véli, hogy a mana és a lélek nem esnek össze. A monának személytelen jellege van. Animizmus, animatizmus nem szükségképpen teremt rítusokat, de a mana-tabu lényegét tekintve az, ami különös viselkedést követel. Az első spiritualisztikus világnézethez vezet, a „hatalom” tana a természetfeletről való megbizonyosodásra.

Milyen szerepe van a hatalom képzetének az istenhitben? A hatalom csak kivételes esetekben lesz istenséggé. Fejlődése több parallel vonalat mutat, de azért az istenhitben mégis döntő súlya volt közvetve és közvetlenül. Először is eldönti, hogy kik lehetnek istenek s kiket illet meg tisztelet. Nyilván azokat, akiknek manájuk volt. Azután az isteninek szignatúrája a hatalom. A hatalom dönti el, hogy bizonyos dolgok a valláshoz tartoznak-e, vagy sem.

A primitív mágiának és vallásnak harmadik főképzete: a teremtő. Megkísérelték az összes ősmonoteisztikus istenalakokat bibliai vagy izlám befolyásra visszavezetni. Sajnos, a probléma ilyen megegyszerűsítése inai ismereteink alapján teljesen lehetetlen. Ezek a lények bizonyos dolgokat csináltak és berendeztek. Tőlük erednek a szent ceremóniák, táncok, misztériumszokások, házassági szabályok és tilalmiak. Ez utóbbiak világosan mutatják, hogy a tízparancsolat 4—8. része sokkal idősebb Mózesnél. A teremtőkből idővel *dii otiosi* lettek. Az égben vagy földben laknak, vagy kövekké, fákká változtak át. Előkelőségükkel ellentétben áll az a csekélyebb fontosság, mellyel az alacsonyabbrendű, veszélyesebb lényekkel szemben bírnak. Kultuszuk nincs, áldozatot nem mutatnak be nekik. Magyarázataukra szolgál:

1. *az ősmonoteizmus*. Andrew Lang kezdte (1887) tudományos apparátussal bizonyítani, amit a teológusok dogmatikusan tanítottak s W. Schmidt módosította és újabb fegyverzetel ellátta. S. erős kritikának veti alá s azt mondja, hogy egy tisztán emberi vagy emberfeletti módon felfogott Istent a fejlődés kezdetére tenni, az állatokat és mondákat pedig mint rontó befolyásokat magyarázni, annyit jelent, mint a dolgokat a fejük tetejére állítani. (A magunk részéről ezt a kérdést így még nem tekinthetjük elintézettnak s kétségtelen, hogy a *romantikus színű* Lang teóriája még komoly vitákra fog alkalmat szolgáltatni.);

2. *a természeti hipotézis.* A természeti jelenségekkel vonatkozásba hozták a teremteteket. De közelebbről tekintve a természeti hatalmak és az ősatyák közötti különbség világos. Az előbbiek természeti tárgyaktól erednek, az utóbbiaknál egy, a földön élt ügyes teremtető képzele emberi vagy állati alakban primaer, a mennydörgéssel vagy nappal való összeköttetés szekundaer;

3. *az ősök hipotézise.* Nem is ősök a közönséges értelemben véve. Szellemekről vagy lelkekről nem lehet szó. Nem is haltak meg, csak elvándoroltak, amint munkájukat elvégezték;

4. *a teremtő hipotézis.* Az első emberek, vagy állatok, vagy az őslény testéből váltak ki, vagy alakatlan göröngyökből készültek. Az első a primitívebb. Az emanációnál sem gondolják a teremtetőst ősnek vagy elődnek. A szülést sem értik a házasság közönséges értelmében, hanem a kiválasztás más fájában. Az emanációt megtartotta a misztikára és a panteizmusra hajló két nagy árja vallási áramlat Indiában és Görögországban, míg a teremtés fogalma Mózes és Zarathustra próféta vallásait jellemzi. „Mennél többet foglalkozom, mondja Söderblom, a primitívek hitében az őskor ezen állat- vagy emberformájú lényeivel, annál inkább megszilárdítják bennem a meggyőződést, hogy mi ezen régebben vagy még ma is az ősmonoteizmusra bizonyítékul előcítált vagy természeti istenségek, ősök gyanánt felfogott lényeket szokásos mitológiai kategóriáinkba nem sorozhatjuk be. Sem természeti szellemek, sem lelkek, sem ősök tulajdonképeni értelemben.” Egy magánvaló genust alkotnak, melyet S. a teremtő névvel jelöl. Azért természetesen nem izolálhatjuk őket, a primitívek felfogásában úgy a természeti tárgyakkal, mint a hatalmi képzetekkel össze vannak kötve.

A primitívek három ismertett képzsora: éltetés-lelkesítés, a hatalom, a teremtő vetélkednek egymással az időbeli és fogalmi prioritásért.

Az animizmus prioritása újra feléledt, védője Wundt, de legmodernebb a manaelmélet. Beszélnek egy preanimisztikus stádiumról a primitíveknél, melyet preanimisztikus varázselméletnek neveznek (Frazer). Igaza van Preusznak, hogy a primitíveknél az animizmustól függetlenül mágikus és vallásos rítusok fejlődtek, de ez még nem bizonyítja, hogy az emberiség történetében volt egy preanimisztikus periódusa a mágiának és vallásnak. Ugyanezt mondhatni a teremtőelmétről. Ezek a lények sem fejlődtek az animizusból, de előtte sem voltak. A tudomány ugyan nem mondhat le a céljáról, hogy egységet találjon, de egyelőre fontosabbnak látszik a három képzsorsort különválasztva tartani, mint egy elhamarkodott szintézisben összefoglalni. Az istenhitre nézve az animizmus és animizmus volt legnagyobb fontossággal, de a többi primitív képzetek is szerepet játszottak. Ezt külön fejezetekben mutatja be S. és pedig a kínai Schangti-T'ien-en, az indusok brahmanján és az avesztai valláshoz tartozó, a király méltóságáról szóló őserzsa felfogáson.

Felel a kérdésre, hogy az említett három elem a vallás terü-

letéhez tartozik e s nem jelent-e a mana-eszme mágiát a vallással szemben? A vallás lényegére nézve fontos kritérium a szent és profán megkülönböztetése. A mágia a valláshoz viszonyítva szekundär jellegű. A vallás jellemzői a félelem és bizalom együtt. A primitív ember (Frazer szerint) határtalan hatalommal felruházottnak gondolja magát, A vallás akkor kezdődik, midőn az ember a hatalom korlátozottságát felismeri. A „szent” ereje minden domborulatóban a valóságos étellel s annak feladataival való összefüggésben van. Az ausztráliainak könnyei a helyesen véghezvitt rítusoknál többet jelentenek a „szent” esetleges érzésénél. Abban a pillanatban mélyebben behatoltnak érzi magát abba a titokzatos valóságba, amelyen az ő és törzsének élete nyugszik. Lelke e pillanatban telítve van vallásos érzélemmel. A *vallásos* megállapításában nem az istenhit kialakulása, hanem az istennek valóságos átérzése döntő, más szóval, az értelemnek a szent által való megtermékenyítése. A *szent* nem azonos az erkölcsileg tökéletessel (még Kantnál sem!), hanem benne van a természetfeletti titokzatossága.

Ami a varázslást illeti, nyilvánvaló, hogy a vallással együtt a *szent* szférájába tartozik. A varázslás akkor lép fel, mikor a hatalmat a társaság kárára használják, mikor gonosz szellemekkel szövetkeznek, mikor a szabályszerű papi hivatal mellett privát praxist teremtenek, mikor az istenség iránti alávetettség helyét a kényszeríteni akarás foglalja el.

Ezek S. könyvének alapvető fontosságú tételei. Nagy vonásokban igazolás nélkül feltalálhatók az általa átdolgozott Tieleféle vallástörténeti kompendiumban, de itt a részletes kritika, az adatok kimerítő feldolgozása olyan összefoglalásban jelentkezik, mely minden következő hasonló tartalmú munkára lényeges befolyással lesz. Vallástörténeti szempontból nem csekély jelentőségűek az ótestamentumi vallásra vonatkozó vizsgálatai, melyekben kimutatja, hogy ott is lehetetlen egy ősmonoteizmust feltételeznünk, mert Mózes istene tökéletesen természeti istenség; a deizmus és rokokó kor kapcsolatba hozatala és mélyebb megalapozása a kínai befolyással és a XIX. század indiai misztikára való hajlandósága, miközben a modern teozófiáról is pompás megjegyzéseket olvashatunk. Könyve jelentősége oly nagy, hogy mellé csak E. Lehmann idevágó írásait állíthatjuk. Kétségtelen, hogy a nagy világvallásoknak a nyugati civilizációra való megtermékenyítő hatása, melyeket S. nagy tudással mutatott ki, az emberiség szellemi szükségleteinek kielégítésén fáradozó kulturapostoloknak újabb irányt mutathat

Czakó Ambró.

A babonás Kína. (*Henry Doré: Researches into Chinese superstitions; translated from the French by M. Kennelly. Part I: Superstitions Practices, vol. 1. Shanghai: T'Usewei Printing Press 1914. XXI, 155 I, 65 színes melléklettel.*)

Kína körül a misszionárius irodalom és nevezetesen a francia jezsuiták hervadhatatlan érdemeket szereztek: A katolikus teológia központja, a párisi egyetem, hosszú ideig volt a Kínadivat székhelye és melegágya. Ez rányomta bélyegét a Kínakutatásra. A jezsuiták általában oly jó véleménnyel voltak Kína vallásáról, hogy babonáit szinte a keresztény egyház szempontjából bírálták, természetesen az etnográfiai tárgyilagosság nem kis kárára. A hagyományos előnyt és hátrányt egyaránt híven mutatja a fentjelzett munka, mely a Sanghai-misszió jezsuitaatyáitól kiadott *Variétés Sinologiques* című sorozatba (megindult 1911-ben) tartozik és három részre oszlik. Az első könyvünk, a második az istenek és istennők biográfiáját, a harmadik a Confucius, Lao-tze és Buddha-féle három nagy vallás történetét készült adni. Doré hús évnél hosszabb ideig volt misszionárius a Kiangsu és Nganhwei tartományokban s volt alkalmá a városoktól a tanyákig minden rangú és rendű emberhez hozzáférhetni. Információit a művelt szem- és fültanú szavaiként fogadhatjuk, csak utilitárius célkitűzése nem a legtudományosabb. Elsősorban t. i. a tapasztalatok nélkül Kínába került térítők dolgát akarja megkönnyíteni, hogy tapintatosan kímélhessék a nép előítéleteit s könnyebben férközhessenek szívéhez a kereszténység tanításaival. Az angol fordító, ki különben némi angol irodalommal öregbítette a mű tudományos értékét, szintén jezsuita, aki nem is akarhatta a térítő felháborodásának vagy féltékenységének sokszor bosszantó nyomait kiküszöbölni.

Bár ez elv magát a felvett és megbeszélt anyagot is érinti (például érdekes és jellemző házassági szokásokat mellőz), bár a születési és házassági szokások adatainak hiányosságát részben ennek tulajdoníthatjuk, sőt nevezetesen a lélekhitre vonatkozólag is befolyásolja a tárgyilagosságot, mindamelllett e „használati utasítással” nem akarunk semmit se levonni a munka értékéből, melynek főszülya a dolog természete szerint a halotti és temetési szokásokra esik. Kína vallása a természet és az ősök tiszteletének keveréke; a halott-tisztelet a vallásos élet előterében áll, mint Egyiptomban; így csak éppen rámutatunk a különösen jellemző egyéb babonák főbb alakulataira, aminők például a naptár, horoszkóp és asztrológia szerepe, a cipő (láb), tükör és szita-babonák, a szóösszehangzás (-játékon) alapuló varázslatok stb., és egyenesen e jelzett csoportra térünk. Természetesen itt még röviden se ismételtetjük mindamaz érdekes és jellemző szokást, amihez ezentúl Doré könyvét — főleg becses illusztrációi miatt — elengedhetetlen forrásul tekintjük. Kiválasztásunkban azt a szempontot juttatjuk érvényre, melyre könyvünk megfigyelő-típusa miatt se terjeszkedhetett: az összehasonlítás kilátásait. És itt főleg három pontot tartunk nevezetesnek, mint amelyek kultúrnépek eléggé elszige-

telt szokásait jelentős súllyal támogatják és nem oly ismeretesek, mint például a *metempsychosis* sokszor hánytorgatott jelensége.

1. A halottnak hozott különféle áldozatokat, melyeket a túlvilági normális továbbélés hite okol meg, a kínaiaknál papírból vagy játékszerűleg készült ábrázolásokkal helyettesítették. Teljes felszereléssel papírházat ajánlanak fel a halottnak az igazi helyett, papírruhát, ételt és pénzt adnak vele útjára (v. ö. Doolittle, *Soc. Life of the Chinese* I, 206. 1. is). Más népek is kihasználták a népi gondolkodás hajlamosságát az ábrázoltnak ábrával való helyettesítésére. A mykenaei királyok valódi aranya helyett az egyiptomiak megfelelő képet adnak a múmia mellé lakásul, szolgálólul, állatjául stb., míg ősi európai sírokba jámbor csalással kicsiny vagy használhatatlan fegyvereket meg ékességeket tettek; az immateriális szellemhez jobban is illenek, mint a valóságosak.

2. Ennél rejtettebb összefüggésre mutat egy igen jellegzetesen kínai szokás. A halott tiszteletére különféle istenképekkel (például *Sao-shen*) díszített papírlapokat égetnek,¹ hogy az illető ábrázoltak szolgálatokat tegyenek neki az alvilágban (e szokásban az előbbi gondolat is megvan), vagy, ami még jellemzőbb, (öt) varázsiratot, melyek a lelket a buddha purgatóriumból hivatottak kimenteni (*rescuing from purgatory* — *Po-ti-yuh*). Hasonló varázst alkalmaznak asszonyoknál, hogy az úgynevezett „véres mocsár”-ból kimentessenek. A buddha papok ezen kétségkívül jól jövedelmező gondolata azonban alighanem több mint üzlet. Részemről szoros összefüggést látok e szokás és a nemrég Thurii és Petelia mellett talált három aranytábla között, melyeknek feliratai egy meghalt pythagoreista számára tartalmaztak utasításokat és tájékoztatták őt az alvilág útvesztőjében, természetesen azon céllal, hogy jó helyre és személyekhez juttassák. (A feliratokat I. Kaibel, *Inscr. Graec.* I, 641. 1. és A. Dieterich, *Nekyia*, 85. 1.) E mágikus táblákat elégették a halottal, hogy tartalmuk kalauzolja és védje őt (v. ö. Jevons, *Introduction to the history of Religion*, 1911, 320. k. 1. is.). Ha ehhez felgondoljuk a pythagoreizmus eredetét, anélkül, hogy ennek jelentőséget tulajdonítanánk, ismét egyiptomi közösségre bukkantunk.

Igen tanulságos 3. a „személyesítő” és az „ős-táblák” szokása, mely speciálisan a római intézményekkel mutat egyezést. A kínai *personator* (*shi*) egy családtag, ki a meghaltat a neki szóló áldozat alatt, mint lelkének letéteményese, személyesíti: eszik-iszik helyette. Ez egyfelől arra a római szokásra emlékeztet, hogy egy közeli rokon fölé hajol és magába veszi a halódó utolsó leheletét (itt a hit gyökei-e is, hogy a halott újjászületik gyermekében; v. ö. — nevezetesen egy *niosi* analógiával kapcsolatban — Frazer, *The Dying God* 1911?, 198. k. 1. és M. P. Nilseon, *Primitive Religion*, 1911, 66. 1.), másfelől az ősök viaszképeire (*imagines*), melyeknek

¹ Boltokban is árulnak „kérvény-papirokat”; ha valaki halálán van, veszik és elégetik. Ezek az érkező lélekre hívják fel az alvilági királyok figyelmét.

áldoztak és melyek alakosokra rakva, mint élő ősök fungáltak a latin temetéseken. (Niasban a gyermektelenül elhalt főnök képmására akasztják zsákba fogott lelkét, mely átmeleg és fennmarad a képmásba.) A kínai drasztikusan következetesebb, de azonos a két elemében megismert római hittel. Viszont a halottak vagy ősök táblái, melyről a „téves”(?) babona sokszor azt képzei, hogy a halott lelke bennök lakik, jelentőségben alighanem azonosak a római szekrényekkel, amelyekben az *imagines* el voltak helyezve. Ha már most szabad tovább is menüünk, abból, hogy a „gesztenyefa”-tabuláknak a hátára a halott templomi neve is fel volt írva, azt sejtem, hogy a megfelelő római titulusok eredeti célja sem az volt, hogy az unokák lelkesüljenek rajtok, mint Sallustius korában, hanem, hogy a lélek bentfoglal tatása hangsúlyozódjék, amit a felirt név — például Egyiptomban is — következetesen jelent. E fejlődés annál valószínűbb, minthogy később a kínai hivatalnokok és írástudók fatábláin is fel van írva a név, család, méltóság és rang.

Marót Károly.

Bevezetés a filozófiába. *(Írta Jerusalem Vilmos. A 3. német kiadás után fordította Schöpflin Aladár. Budapest: Franklin, 1916. 255 l. Ára kötve 2 K 40 f.)*

A legújabb gondolatirányokat felölelő bölcsészeti bevezetőre Magyarországon is elvitázhatatlan szükség van, különösen két okból. Részint azért, mert a magyar nyelven hozzáférhető efajta művek (mint pl. a Lewes vagy Pékár könyvei) félszázadnyival maradnak el korunk mögött s álláspontjaik is számos vonatkozásban tarthatatlanná váltak; másrészt szükségünk van jó filozófiai bevezetésre azért, mert a nagy háború megrázó tanulságai az elméket megnyugtatóbb, a maihoz hasonló katasztrófák megisméltődése ellen biztosítást ígérő világfelfogás megteremtésére fogják ösztönözni. Mennyiben pótolja Schöpflin fordítása azt a hézagot és mennyiben elégíti ki ezt a várható filozófiai éhséget?

A Jerusalem bevezetése nálunk annyiban mindenesetre hézagpótló, hogy pár legújabb gondolkozónak — így kivált Machnak — az alapszempontjait megismerteti. Kimerítőnek azonban ez a munka semmiképen sem tekinthető; ilyen igényt nem is támaszt s csekély terjedelme miatt nem is támaszthat. Ennélfogva abból a tekintetből, hogy a gondolkozás legújabb áramlatainak irányai között az olvasót az eligazodásában tájékoztassa, meg nem felel és meg nem felelhet. Hisz ha megfelelné, akkor nem hagyhatna említes nélkül oly nevezetes iskolákat, mit pl. az egymás ellen vitázó abszolutizmus és pragmatizmus, vagy a Freund—Swoboda-féle iskolák.

Ami a filozofálás várható fellendülését illeti, az — mint minden nagy átalakulás idején — praktikus oldalukon ragadja meg az elméleti problémákat s az erkölcsstani alapkérdéseket fogja

homloktérbe tolni. Azokat a milliókat, akik elé e három év folyamán a pusztításnak tüzet s vasat okádó démona annyiszor szegezte oda a lét vagy nem lét kínos dilemmáját — azokat a halál árnyékában lakozott milliókat elsősorban nem világmérvényűnek, genetikusan vagy pozitív, idealista vagy materiális, racionális vagy szenzuális színezetű értelmezése, hanem ilyen kérdések fogják érdekelni: Miért vagyok én itt e földön? Miért kell élnem és szenvednem? Mi célja van nemcsak az egyesnek, de az egymás után fel- és letűnő társadalmaknak, államoknak? Miféle erők s miféle okokból űzhetik az emberrel azt a minden ép érzéssel s értelmes észjárással ellentétesnek látszó történelmi játékot? Világmindenségi viszonylatában mi az az emberfölötti hatalom vagy hatalmak, ami az emberek összességét az összességeket alkotó egyesek dacára a legborzalmasabb esztelenségek vesszőfutásain hajtja át? Minő kapcsolat van a magán- vagy társult ember magaviselete és ez emberfölöttinek látszó történetmozgató hatalom között?

Ilyenek lesznek a nagy háború istenítéletétől felszínre vetődő filozófiai problémák. Alig kell mondanom, hogy a Jerusalemből bevezetés ilyenfajta problémákat távolról is alig érint. Hisz ha érintene, akkor *most még* nem volna elég modern; noha — remélhetőleg — pár év múlva már a mai problémái kerülnek porlepte irodalomtörténeti tárházba. A szóbanforgó mű ugyanis „bevezetés” címe és jellege dacára irányzatos munka, amely a „genetikusan és biológiai” álláspontot igyekszik némi összehasonlító és történelmi megalapozással a más álláspontok felett érvényre juttatni. A könyv ilyen című fejezetei felette biztatóan hangzanak — mert hisz minden újabb erőmerítés a múltba, a történet által kikristályosított igazságokba való mély visszanyúlásból táplálkozik s a filozofálás régi dicsőségének a feléledését is ilyen fordulattól remélhetjük. Ámde amint a biztató fejezetek szövegét olvassuk, alaposan csalódunk. Azokban ugyanis mindenről több szó van, mint a filozófiai eszmék genezisééről. Az egész, amit kapunk, ez a hozzávetés: „A lelki élet kezdete valószínűleg egy homályos *életérzés*, amely a gyönyör és kin ellentétes állapotai között mozog”. (92. o.) Ilyen feltevést fogadjunk el az „ismeretelmélet” „genetikusan” megfejtőjéül? Hiszen ha a szavakat ismert jelentésükben használjuk, akkor itt genezis alatt nyilván azt a keletkezési módot, azt a létrejövését kell értenünk, amely a világ, a lét ismeretének, valamint az önismeretnek értelmi és erkölcsi tartalmát az ember tudatába ültette. Ez a genezis pedig az emberi faj egész eszmélési múltját felölelő sok ezredéves folyamat. Ennek az eszmélési folyamatnak a mivoltáról, szerencsénkre, már nagy könyvtárak gazdag tartalma adhat számot. Ez ismeretanyag számbavételének teljes mellőzése s az érdeklődőnek egy-két általános szólammal való kifizetése azonban még nem genetikusan módszer.

Am akit szélesebb szellemi látóköre megóv attól, hogy a Jerusalemből módszerének áldozatául essék, az ezt a bevezetést sok haszonnal s nem kevesebb élvezettel olvashatja. A könyv könnyen érthető, világos irányban van megírva; egyes rendszerekről adott jel-

lemzései szabatosan találóak; némely megjegyzései (mint pl. ez: „a szépség nem csupán oka, sőt talán gyakrabban következése a szeretetnek”) megkapóan igazak. Az egyetemes emberi gondolkodás genezisében való tájékozatlansága miatt akadnak durva tévedések is. Ilyen pl. ez: „Kétségtelenül bebizonyított tény, hogy a vallási képzeteknek és érzéseknek a fejlődés kezdő stádiumaiban ...semmi közük az erkölcsiséghez”. (218. o.) Ritka kivételektől eltekintő általánosságban ugyanis ennek éppen az ellenkezője igaz. *György János*

A társadalmi jogalkotás tudománya. (*Artúr Szirtes: Die Rechtswissenschaft — eine Kultur macht. Zur Frage der gesellschaftlichen Vorbereitung der Gesetze, Hannover: Helwing 1916. 106 I. M. 3.*)

A rendi jog erős vára ellen az első támadásokat a XVII. és XVIII. században a természetjog intézte. Az egyenlőség eszméje, a pusztá lét alapján való jog gondolata, az akkori szigorúan rendi társadalomban méltán tűnhetett fel utópiának. *Vom Rechte, das mit uns geboren, von dem ist leider nie die Frage!* — mereng fájdalmas rezignációval a nagy költő. Nagy vihar, régi dogmákat elsöprő mozgalom volt szükséges ahhoz, hogy a régi rendi jog leszoríttassék. De ha a pusztá lét természetjogi alapítétele a jogegyenlőség eszméjének elfogadásához vezetett is, a szociális igazságosság eszméje még mindig nem öltött testet. Ismét egy hatalmas csoport kezébe került a hatalom, amely látszólag a jogegyenlőség elvét elfogadta, tényleg azonban csak a saját hatalmának megszilárdításán dolgozott. A törvényelőkészítés módszere is ennek a célnak a szolgálatában állott. Keresni kellett tehát oly módokat, amelyek segítségével a társadalom minden rétege részt vehessen a törvények alkotásában és így a jogalkotásnak eddig kevesek kezében levő hatalma a társadalom minden rétegébe átvittessék és elosztassék. Hogy a cél: a társadalmi kiegyenlítés jogeszméje mily módon valósulhatna meg a szociális igazságosság elvei szerint s mik volnának e társadalmi kiegyenlítésnek hatásai, erről szól Sz. könyve.

Szerző *jogalkotás és jogalkalmazás* cím alatt elsősorban rámutat arra a hibás nézetre, mely szerint „a jogtudomány” csupán technika vagy művészet, nem pedig tudomány lenne. Az igazi jogtudomány főfeladata szerinte a jogalkotás anyagának felkutatása és formulázása, amelyet ő *Rechtsauffindung-nak* nevez. Az igazi jogtudomány egységes, tudományos módszerrel dolgozik; valódi megfigyelő tudománynak nevezhető, amely szociológiai indukció és dedukció által jut tudományos eredményhez. A jogtudománynak fel kell deríteni és a felderítéshez képest normalakba kell önteni azokat a szociális és gazdasági törvényeket, amelyek az életviszonyok jogi jelenségei felett uralkodnak, az emberek óhajait, amelyeket az életviszonyokban kifejeznek, a szociális érdekeket, amelyek a megfigyelt jogi életben szerepelnek.

A következő fejezetben, a jogtudományi indukció módszereit taglalja. Ebben élesen bírálja az eddigi miniszteriális törvényelőkészítés módszerét. A hozandó törvények lényegileg az uralkodó osztály érdekeit szolgálják, miután a hatalom bizonyos érdekek feltétlen respektálását követeli. A körkérdések, ankétek és tanácskozások nem az igazi tudományos indukció eszközei. A jogtudomány és az állami hatalom közti viszonyt reorganizálni kell. Az „apriorizmus” a jogtudományt a merev dogmatizmus lejtőjére viszi és lehetetlenné teszi a korlátlan indukción alapuló szabad

kutatást. A jogalkotás igazi tudományának minden dogmától, előítélettől, gyámkodó politikai befolyástól mentnek kell lenni.

A jogtudomány *sui generis* megfigyelő tudomány; indukciójának eszközeit sajátlagos megfigyelési anyaga szabja meg. Mint a természettudományoknak, úgy a jogtudománynak is az a célja, hogy kikutassa anyagát, felderítse a törvényszerűségeket és a felderített törvényszerűségeket, mint a további megfigyelésekre és kutatásokra alkalmas eszközöket használja. Örökös kutatás a cél, mert a felderített törvényszerűségek nem végső célnak, hanem csak eszköznek, a pragmatikus filozófia értelmében feltevéseknek tekinthetők a további kutatásokra. Ebben a módszertani felfogásban látja szerző a dogmatizmus leghatásosabb ellenszerét. A jogtudományi indukció anyaga az életviszonyokban megnyilvánuló jogi jelenségek tömegében tárul felénk. Helyszíni és állandó megfigyelések szükségesei. E célból elsősorban a jogi élet gyakorlati munkásai, de a laikusok is, hasznos szolgálatot tehetnek, miközben referálnak az általuk megfigyelt jogi jelenségekről. Természetes, hogy e referátumokat gyűjteni és nyilvántartani kell. A szerző e célból megfigyelő állomások szervezését javasolja. Lennének helyi megfigyelő állomások és egy országos központ, amelynek a parlamenttel közvetlen érintkezésben kellene lennie.

Hogy eme autonóm társadalmi rendszerben felépített új jogtudomány eredményeit megvalósíthassa, politikai elváltozásokra van szükség. Szükségesnek látszik elsősorban, hogy az új jogtudomány társadalmi szervezetének kiküldöttei részt vegyenek a parlamenti ülésekben és az ottani vitákban. Az intelligens népakarat az országos megfigyelő szervezet kiküldötteinek közreműködésével tisztán és korlátlanul jusson kifejezésre és emelkedjék érvényre. Új szociális jognak kell így létrejönnie, amely azonban nem a jóindulatú törvényhozó alkalmi műve leendő, amellyel a gyengébbek tömegének egynemely jogos igénye nyer kielégítést, hanem, amely az igazi demokratikus elv alapján minden társadalmi osztály együttes munkájának eredménye lesz.

Ezért szerves kapcsolatban állanak az új jog megteremtésének módszertani kérdéseivel a helyes irányú társadalmi szervezkedés alkotmánypolitikai kérdései. Ez összefüggés folytán a szerző a következő fejezetekben a társadalmi szervezkedéssel kapcsolatos problémákról szól. Helyteleníti a társadalomnak a politikai pártok eddigi formáiban való tagozódását. A pártok főleg közjogi jelszavak alatt hatalmi okokból keletkeznek, összegyűjtven magukba a legellentétesebb érdekek csoportokhoz tartozókat. Az ilyen általános jelleg megtévesztő, a zászlóra irt jelszó csak arra jó, hogy eltakarja a háttérben lappangó és az egész pártot mozgató gazdasági érdekeket. A gazdasági érdekrétegek őszintébb politikai szervezkedésére van szükség, olyanra, amelynek egyes csoportjaiban csupán homogen gazdasági érdekű elemek egyesülnek, ellentétben a mai pártokkal, amelyek mindegyikében a leggazdagabb és legjobban szervezett érdekrétegek nyomják el a gyengébbeket. Az ily irányú nyíltabb gazdaságpolitikai szervezkedés kezdő formáit mutatták már a háború előtt különösen a németország nagy gazdaságpolitikai szervezetek, amelyek mindinkább a gazdaságpolitikai pártok és szakparlamentek jellegét öltik. Eme őszintébb és nyíltabb gazdaságpolitikai szervezkedési folyamat közelebb hozhat ahhoz a fejlődési fokhoz, amelyben a dolgozó társadalom minden egyes homogen gazdasági érdekű rétege gazdaságpolitikai egységben szervezkedve, parallel erővonalakban küzdhet egymás mellett, míg ellentétes érdekeiket kiegyenlíteni és közös kulturális és szociális szükségleteiket összhangba hozni a tőlük függetlenül szervezkedett, de őket átfogó kulturális tényezők hivatottak. Egyrészt tehát meg kell találni minden dolgozó réteg számára a kellő szervezkedési kereteket, a helyes irányú új egyesülési jogot és formákat, a szervezeti együttműködésre szoktató szociálpedagógiai eszközöket stb.,

másrészt pedig meg kell teremteni a társadalom kulturális tényezői (szociális tudományok és művészetek) részére az autonóm társadalmi szervezkedés lehetőségeit. Ezen az úton közelíthető meg a kulturállam, amely felé vezető perspektívákra mutatnak reá a munka utolsó fejezetei. Az induktív jogtudomány autonóm társadalmi szervezésének megteremtése egyik kifejező példája e kulturális szervezkedésnek.

A jogtudomány ez új szervezkedése kapcsán természetesen egy új szociológiai és pszichológiai gondolkodásmód jön létre és a megfigyelő-rendszer folytán olyan praktikus jogi iskolák keletkeznek, amelyekben új, az életben látni, hallani és a szociális igazságosság elvei szerint cselekedni tudó jogásznemzedék nyer kiképzést.

Az a tudományos mozgalom, mely szerző e könyvének megjelenése óta a benne elszórt úttörő elgondolások alapján megindult, legjobban igazolja eszméinek korszerűségét és mozgató erejét. A jogalkotás szervezetének reformja, társadalmisítása oly cél, melyért a demokrácia minden őszinte híve készséggel küzd. Ma, a szervezési és szervezkedési akciók idején, fokozott örömmel üdvözljük a békés kulturfejlődés intézményes biztosítékait kereső e tudományos munkát és az annak nyomában megindult, a társadalmi jogalkotás szervezésére irányuló gyakorlati mozgalmat.

Németh Péter.

A meddő Budapest. *(Írta Madzsar József. A Stefánia-Szövetség kiadványai, 8. k. Budapest: Pfeifer 1916. 78 l. Ara i K.).*

Az utolsó évtizedekben egyre érezhetőbbé vált, hogy a primitív születési típusról a consideratio típusra való áttérés veszteségeit a halálozási arányszám javulása nem tudja kellően ellensúlyozni. Különösen kirívó ez a városokban, ahol a nagy fáradtsággal megszerzett életszínvonalhoz való ragaszkodás a születési koefficiens annyira lenyomta, hogy több európai nagyváros természetes szaporodása egyes kedvezőtlenebb évek után deficittel zárult. A városoknak ezt az állandóan csökkenő természetes szaporodását már régebben is megfigyelték, a városokba való vándorlásnak az utolsó évtizedben mutatkozó ellanygulása azonban újra felkeltette az érdeklődést. Közvetlen a háború előtt több ily tárgyú munka jelent meg, amelyek közül különösen Felix A. Theilhaber *Das sterile Berlin* című 1913-ban megjelent munkája érdemel említést.

Ha Németországban, ahol pedig Berline kívül is igen fejlett a városi élet, aggódó gonddal figyelik a főváros fejlődését, mennyire természetes, hogy nálunk, ahol minden intellektuális törekvésnek szinte egyedüli érvényesülési helye Budapest, ez hasonló mértékben történik. Az előttünk fekvő kötet íróját ezek szerint a megszorított anyag megválasztásánál két szempont vezethette. Láta a főváros és a vidék természetes szaporodása között egyre élesebben eltérő különbséget s ismerte a városi statisztikák adat-szolgáltatásának fejlettségében rejlő nagy előnyt, amellyel azok minden kombinációs feldolgozásra s a társadalmi viszonyok leg-szabatosabb megvilágítására is alkalmassá válnak. Jellemzi is munkáját az összegyűjtött rendkívül gazdag anyagnak megkapóan logikus csoportosítása, ahol az egymásból folyó és egymást kiegészítő

szító táblák szakadatlan sorát csak néhány találóan odavetett gondolat egészíti ki. Markáns vonásokkal állítja elének Budapest fejlődését, amint lakosságának erős tempójú tényleges szaporodásával rövid 40 év alatt az európai nagyvárosok sorrendjében közigazgatási bekebelezések nélkül a 16-ik helyről a 8-ik helyre küzdötte fel magát. Reámutat azonban arra is, hogy Budapest évi szaporulata az előző évtizedhez viszonyítva már a háború kitörése előtt 4,5%-ról 2%-ra csökkent. S ezen a jelenségen nem változtatna az sem, ha nemcsak Budapest, hanem a külön közigazgatás alatt álló, de a fővárossal szervesen összefüggő szomszédos községekkel egybefoglalva Nagy-Budapest arányszámait vizsgálná, mert ezekben a községekben is a szaporodási koefficiens ez idő alatt 10,4 %-ról 8,1%-ra esett.

Ennek okait keresve a bevándorlás, születés és a gyermekhalandóság adatainak ismertetése kapcsán éles logikával boncolja a csökkenő természetes szaporodásra kiható gazdasági, kulturális és egyéb demográfiai viszonyokat. Megállapításaiban talán csak egyszer téved, amikor a csecsemőhalálásoknál a zsidók kedvezőbb arányszámát nem hozza kapcsolatba a zsidók jobb gazdasági helyzetével. Meggyőződésünk szerint a csecsemőhalandóság súlypontja mindig a gazdasági helyzeten nyugszik s minden más tényező ettől függetlenül csak kis mértékben befolyásolhatja az arányszám alakulását.

Nem áll meg Madzsarnak az az állítása sem, hogy Budapesten a zsidók gazdasági helyzete nem jobb a többi felekezeténél. Erre vonatkozólag az 1910. évi népszámlálás IV. kötetében foglalt adatok felhasználásával a következő összeállítást készítettük:

Fontosabb foglalkozási csoportok	Összes népesség	Izraelita	Izraeliták az egyes foglalkozások %-ában
Önálló iparosok	85.032	30.287	35,6
Ipari tisztviselők	30.012	15.432	51,4
Ipar körében alkalmazott egyéb segédsz. ...	285.743	36.658	12,8
Önállóak a kereskedelem és hitel körében ...	51.224	37.342	72,9
Kereskedelem és hitel körében alk. tisztv. .	37.858	24.861	65,7
Keresk. és hitel körében alk. egyéb segédsz.	41.283	14.653	35,5
Közlekedés körében alkalmazott tisztviselők	16.683	3.818	22,9
Közlekedés körében alk. egyéb segédsz.	47.129	3.335	7,1
Polgári és egyházi közszolgálat, stb.	90.097	17.188	19,1
Kü önálló gazd. és külön m. n. napsz.	16.699	1.071	6,4
Házi cselédek	72.004	1.425	2,0

Budapest összlakosságának, amint ismeretes, 23,1%-a zsidó vallású. Hasonlítsuk össze népességi arányszámát táblázatunk arányszámaival s a gazdasági helyzet képe tisztán fog előttünk kibontakozni.

A gazdasági viszonyoknak a csecsemőhalandóságra való nagykihatását különben úgy a területi alakulásnál, mint a lakásviszonyoknál stb. maga M. is hangsúlyozza s ez a szempont lebeg előtte

akkor is, amikor a természetes szaporodás előmozdításának ezidőszertint egyetlen eszközt a *cottage-rendszerű* házak építésével megoldott lakáskérdésben látja. Szekeres János.

Az ipari termelés statisztikája. (*Oscar Nerschmann: Gewerbliche Produktionsstatistik. Ergänzungshefte zum Deutschen Statistischen Zentralblatt, H. 8. Leipzig: G. B. Teubner 1916. 380 l.*)

Az ipari termelési statisztika a gazdasági statisztikának kétségtelenül egyik legfontosabb, de egyszersmind legelhanyagoltabb ága. E jelenség az iparstatisztikai felvételnek részben technikai, részben pszichológiai természetű nehézségeiben találja magyarázatát. Az ipari termelés produktumainak széles skálája, a vállalatok, főleg a kisipari üzemek elszóródottsága, ezeknek többekévvé hiányos feljegyzései a felhasznált nyersanyagok és az előállított gyártmányok mennyiségéről és értékéről a hiánytalan statisztikai felvételnek alig leküzdhető akadályai. Másrészt a vállalkozók félelme, hogy a statisztika esetleg adózási célokot szolgál és hogy a bevallás folytán féltve őrzött üzleti titkok kerülhetnek nyilvánosságra, az eredmények megbízhatóságát kedvezőtlenül befolyásolja, esetleg a felvételt meg is hiúsítja. Ez okokra vezethető vissza, hogy a legtöbb állam termelési statisztikája még csak kísérleti stádiumban van s ott is, ahol rendszeressé vált, a felvétel technikai okokból oly hosszú időközökben ismétlődik csak meg, hogy a statisztika mintegy a mozdulatlan állapotban levő ipari termelés képét adja, de nem nyújthat bepillantást a termelési processzus hullámvonalszerű menetébe, a felvételek folytonosságának hiánya miatt. Ily körülmények között jelenleg csupán azon iparágak termelési viszonyairól vagyunk folytatólagosan informálva, amelyek vagy az államot pénzügyileg érdeklik, tehát a fogyasztási adó alá eső vagy monopólium tárgyat képező cikkekről, vagy pedig azokéről, amelyek kartellei a termelés alakulásáról kimutatásokat tesznek közzé. A termelés összes ágait felölelő statisztika hiányában a konjunktúra alakulásába egyedül ezen reprezentatív támpontok segítségével lehet bepillantást nyerni. Az ipari termelés pontosan csak akkor ragadható meg statisztikailag, amidőn a termelvények a vámhatáron áthaladnak: a külkereskedelmi statisztika az, amely közvetve, némileg fényt vet az egész termelés mennyiségének alakulására. Innen van — *faute de mieux* — a külkereskedelem statisztikájának fokozott jelentősége. És amilyen kezdetleges állapotban van a termelési statisztika gyakorlata, elmélete épp olyan mostoha ápolásban részesül.

A statisztika ezen ágának jelen állása mellett tehát N. könyve, amely az ipari termelési statisztika módszerének, technikájának és eddigi eredményeinek összefoglalását igyekszik nyújtani, érzékeny hiányt van hivatva pótolni. A szerző kimerítő kézikönyv megírását vette tervbe, ezt azonban a háború miatt nem fejezhette be. Hogy anyaga el ne avuljon, adta ki munkájának készen „levő részét”. A könyv két, kissé aránytalan, részre oszlik: az elsőtben a termelési statisztika módszertani kérdéseivel foglalkozik, a másodikban az egyes országok felvételeinek eredményeit közli.

A módszertani részben a termelési statisztika feladatát, határait és technikáját tárgyalja. A termelési statisztika feladata nem annyira a termelvények értékét mint olyat kimutatni, hanem inearállapítani azt az értékelkedést, amelyet a gyártmány az egész termelési processzus folyamán elér. A szövögyárak termelési értékének megállapításánál például nem szabad megállani a kész szövetek értékénél, hanem ebből le kell vonni a felhasznált fonalak

értékét, különben a statisztika a kettős számlálás folytán teljesen helytelen képet nyújt a termelés összértékéről. Zárójelben megjegyezve, N. az értékelkedés (*Werterhöhung*) megjelölésére igen gyakran a *Mehrwert* szót használja, gyökeresen marxi terminus alá teljesen más tartalmat szubszumálván. A hibás szóhasználat szemszűrőn kirívó. Német császári statisztikus részéről ez csakis a marxizmus tudatos ignorálásának tudható be. A kettős számlálás elkerülésének, a felvételi objektumok körülhatárolásának, az iparágak csoportosításának inkább technikai érdekű kérdéseivel foglalkozik még a szerző a kissé túlrövid első részben.

A második, sokkal terjedelmesebb rész a termelési statisztikáinak Németországban, Angliában, az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában és Bulgáriában eddig elért eredményeit mutatja be.

Csodálatosképpen Németországnak, amelynek üzemi statisztikája az összes államoké között a legfejlettebb, általános termelési statisztikája mindezeideig nincsen. Csak 1907 óta van egy részleges termelési felvétel, amely kizárólag a Birodalom szempontjából fontos iparágakra szorítkozván, a bányászaton kívül csupán a vas-, szövő-, szénkátrány-, petróleumfinomító-, keményítő-, burgonyaszárító-, automobil-, repülőgép-, cement- és bőriparra terjed ki. Hogy a felvétel elsősorban milyen célt szolgál, az szemebetűnő. A felvétel évenként, folytatólagosan, a megkérdozettek önkéntes bementása alapján megy végbe. A szerző az utóbbival nagyra van, legalább is egész könyvében végigvonul a német önkéntes bevalláson alapuló rendszer és az angol büntető szankciókkal kikényszerített felvétel szembeállítása — az előbbi előnyére természetesen. N. szkeptikusan ítéli meg a felvétel megtagadása miatt kilátásba helyezett büntetések eredményességét. Attól tart, hogy éppen a kényszerparagrafus bír rá egyeseket helytelen adatok bevallására. Hogy ez mennyire nincs úgy, amellet éppen könyve sorakoztat fel tényeket, amely az általa dicsért német *statistischer Sinn* dacára 153 oly üzemről — köztük 136 börgyárról, a vállalatok több mint 10%-áról — tudósít, amelyek a kérdőíveket válaszatlanul hagyták. Bár az eredmények statisztikai kiaknázása mintaszerűen sokoldalú, a felvétel részleges volta miatt a német ipari termelés felől teljes képet nem alkothatunk.

A német termelési statisztika kezdetével egykeletű az angol *Census of Production*, amely bizonyos tekintetben üttörőnek mondható. Elsőizben ez kísérli meg a felvétel sikerét büntető szankcióval biztosítani. Az 1906-iki *Census of Production Act* kimondja, hogyha a vallomást tenni tartozó egyén szándékosan hamis adatokat vall be, vagy a választ megtagadja, elsőizben 10 £-ig terjedhető bírsággal, ismétlődés esetén mindaddig napi 5 £ további pénzbüntetéssel sújtatik, míg a vallomást be nem szolgáltatja. Az 1907-iki felvétel főeredményei a következő számokban foglalhatók össze:

Az egész évi termelés összértéke	1756 millió £
Ebből tiszta értékelkedés	712 millió £
Az alkalmazott személyek száma	6,984.976
Az értékelkedés fejenként	102 £

Az ipari csoportok sorában első helyen áll a vas-, gép- és hajóipar 153 millió £ értékelkedéssel, azután jön a bányászat, föld- és kőipar 120 millióval. Az értékelkedés fejenkénti kvótája iparáganként a legkülönbözőbb. Magasságára az üzem nagysága bír legelhatározóbb befolyással. A malomiparban, ahol a nagyüzem túlnyomó, a munkásonkénti értékelkedési hányad 178 £, a kisipari jellegű ruházati iparban csak 62 £.

Szemben a német termelési statisztikával, az angol *Census* szélesebb körre terjed ki, viszont a felvételi objektumok számát illetőleg a német statisztika differenciáltabb. Az angol *Census* a

feldolgozott nyersanyag és az előállított kész cikkek értékének, a gépek lörejeének és a munkáslétszámnak megállapítására szorítkozik, a német statisztika ezeken kívül a nyersárúk értékének és eredetének, a gyártmányok értékének és piacának megállapítására is kiterjeszkedik.

A legrégebbi termelési statisztikával az Egyesült Államok rendelkezik. Az 1790 óta tízévenként megismétlődő Censusok a népszámláláson kívül foglalkozási, üzemi és termelési statisztikát foglalnak magukban. A legutóbbi (1910) Censusnak az ipari termelésre vonatkozó főbb kérdései a tőke nagyságának, az alkalmazottak számának és munkabérének, a feldolgozott nyersanyag és az előállított gyártmányok mennyiségének és értékének, a termelési költségeknek, a munkaidőnek, a gépek számának és teljesítőképességének megállapítására irányultak. A felvétel tehát üzemstatisztikai szempontokra is kiterjed. Speciális kérdőívek voltak ezenkívül a trösztök és 62 fontosabb iparág számára.

1910-ben 268.491 vállalatra terjedt ki a Census 6,615.000 munkással. Az előállított gyártmányok értéke 20.672 millió dollárt, a tiszta értékelkedés 8.529 millió dollárt tett ki. Az össztermelés értékelkedéséből legnagyobb hányad a vasiparra esik, 16%, azután következik a textilipar 15,4%-ka. Az ipari koncentráció szédületes tempója tárul elénk az 1910-es adatoknak az 1900-as Census eredményeivel való összehasonlításából. Míg 1900—1910 között a vállalatok száma 29,4%-kal emelkedett, addig a munkásoké 40,4%-kal, a termévények értéke pedig 81,2%-kal. Az egyes iparágakban az arány a következő:

Iparág	A vállalatok számának	A munkások számának	A termel vények; értékének
	emelkedése %-ban 1901-től 1910-ig		
Élelmiszer-----	34	36.3	79
Szövő-----	22	40.6	87.6
Vas-----	21	37.8	74
Bőr-----	—1.8	24.6	70.6
Jármű-----	—8.29	51.7	102.4

A tudományos üzemvezetési rendszerek elterjedését mutatja az a körülmény, hogy míg 1899-től 1909-ig a munkások száma 40,4%-kal emelkedett, addig a tisztviselők és az előmunkásoké 117%-kal. 1899-ben 13 munkásra jutott egy előmunkás és tisztviselő, 1909-ben már 8-ra.

Szerző hibául röjja fel az amerikai statisztikának a túlságosan részletekbe menő kérdések, különösen a termelési költségeket kutató kérdőpontok feltevését, amelyek szerinte okvetlenül pontatlan és becslésszerű válaszokat eredményeznek.

Az Egyesült Államok Censusával megegyező alapelveken épül M Kanada és Ausztrália termelési statisztikája. Sokat ígérnek indul az 1910-iki *bolgár* ipari termelési felvétel. A kibocsátott kérdőív nem kevesebb, mint 107 főkérdést tartalmazott; ezenkívül minden egyes munkásról egyéni lap vétetett fel, amely 37 kérdőpontból állott. A kérdések megkonstruálásában a tisztán iparközgazgatási szempontokon messze felülemelkedő tudományos érzék nyilvánul. Oly kérdésekre is kiterjeszkedik a bolgár felvétel, amelyekre a statisztikák nem szoktak feleletet adni. Mily értékes adatok állhatnának a telephelyproblémák kutatóinak rendelkezésére, ha a termelési, illetve az üzemi statisztikák a bolgár felvétel mintájára kérdeznék, hogy „milyen hatást gyakorolnak a fuvarköltések a termelésre és a versenyre”? A munkásság rekrutálódásának és kiválasztásának fontos problémáit kutatják azok a kérdések, amelyek a munkás születési helyének, előbbi foglalkozásának és foglalkozási helyének, valamint a szülő foglalkozásának felderítésére irányulnak. Kár, hogy a könyv az idevágó eredményeket nem közli.

N. könyve kétségkívül minden tekintetben *up to date* összefoglalása az ipari termelési statisztika állásának. Finom módszertani eszközökkel mutat rá a szerző az egyes felvételek sebezhető pontjaira és hézagaira. Hiánya, hogy a magyar felvételeket figyelmen kívül hagyta és hogy az eredmények leszűrésének összehasonlítása elmaradt, ami a befejezetlenség bélyegét nyomja rá. Azok az eltérések, amelyek az egyes termelési statisztikai rendszerek között fennállanak, elsősorban a felvételi tárgyakat képező üzemek körének, az ipari csoportok beosztásának és nomenclaturájának minden összehasonlítást kizáró különbözősége, égetően szükségessé teszik az egységes felvételi és feldolgozási sémának egy vajha minél előbbi nemzetközi statisztikai kongresszuson való megállapítását.

Gyömrei Sándor.

A munka évkönyve. (*The Labour Year-book. 1916. Kiadják: The Parliamentary Committee of the Trades Union Congress; The Executive-Committee of the Labour-Party; The Fabian-Research Department. London 1916. I., Victoria-Street. Ara egy shilling.*)

Hétszáznégyoldalas könyv, szép fehér papíron, jó nyomással, rengeteg statisztikai táblázattal: ára egy shilling, a mi pénzünkben 3,20 korona. A könyv ára az, amit elsősorban ismertetni kell ez esetben, mert a mi fogalmaink szerint, de angol háborús viszonyok közt is hihetetlen olcsósága arra mutat, hogy a kiadók: az angol szakszervezetek, az angol munkáspárt és a Fabian-Társulat zöme könyvet akartak adni az angol munkások számára. Nyilvánvaló, hogy ebből a könyvből száz- és százezer példánynak kell elfogyni, hogy kiadása rettenetes áldozatba ne kerüljön.

Milyen ennek az angol tömegkönyvnek a tartalma *igen magas színvonalú és igen komoly*. Azt lehet mondani, hogy minden benne van, amit egy osztálytudatos munkásnak hazája és az egész világ gazdasági, szociális és politikai viszonyairól tudni kell. A munkáskérdés minden része gyönyörű statisztikai adatokkal van megvilágítva. Bátran elmondhatjuk, hogy ebből az egy könyvből jobban megismerhetjük az angol munkásság helyzetét, mint a magyar munkásság helyzetét, ha az *egész* magyar munkásügyi irodalmat végigolvassuk. Ez persze nem pusztán a könyv szerzőinek az érdeme. Könnyű jó angol munkás-évkönyvet szerkeszteni, midőn számtalan hivatalos szociális statisztikai felvétel kívül rendelkezésre áll az *Abstract of labour statistics* immár 18 évfolyama, valamint az *Abstract of foreign labour statistics* számos évfolyama. A szerzőknek nem volt más dolguk, mint a rendelkezésre álló gyönyörű hivatalos anyaggyűjteményt csoportosítani és ezen az alapon megrajzolni az angol munkásság helyzetét és állást foglalni a felmerülő problémákhoz. De jusson csak eszébe *magyar* írónak, hogy miért nincs nekünk ilyen munkáskönyvünk, milyen jó volna ez Magyarországon: és rögtön eszébe fog jutni a terv kivihetlensége, a magyar nyomorúság, a szociális statisztika teljes hiánya. Nálunk nincs se *munkabér*-, se *munkaidő*-, se *munkanélküliségi* statisztika: nincsen se *felvétel*, se rendszeres statisztika a munkás fogyasztásának *áralakulásáról*, sőt még

árindexünk sincs. Nincsen sem jövedelmi, sem vagyoni, sem örököségi statisztikánk. A mi Statisztikai Évkönyvünkben bőségesen találunk adatokat a kertészeti iskolák növendékeinek születési helyéről, nemzetiségi és vallási viszonyairól és más badarságokról, de nem találunk semmit, ami útmutatást adna a nagy dolgozó tömegek életének alakulásáról...

Az évkönyv természete kizárja azt, hogy *tartalmát* ismertessük; meg kell elégednünk azzal, hogy a fejezetbeosztás közlésével némi fogalmat nyújtsunk a gazdag tartalomról.

Munka és háború.

A szakszervezeti munkásmozgalom.

A politikai munkásmozgalom.

A szövetségi mozgalom.

A munkásosztály nemzetközi mozgalma.

Birodalmi és országos kormányzat.

Helyi kormányzat.

Szociális biztosítás.

Erre a nyolc részre tagolva adja az évkönyv mindazt a nagy anyagot, amelyet tartalmaz. De tévedés volna a könyvet pusztán anyaggyűjteménynek tekinteni. Minden rész gondos feldolgozásban részesült. Ezenkívül tizenkét külön kis cikk van benne, az angol munkásmozgalom leghíresebb embereinek munkája.

A bevezető cikket Bernard Shaw írta. Kifejti benne, hogy miért kell a meglevő évkönyvek mellett egy új évkönyv speciálisan a munkásság részére. A. Henderson, most miniszter, *A munka a háború után* címen ír cikket. Rendkívül érdekes Robert Smillie, az angol bányászszakszervezet elnökének cikke a három nagy szakszervezet, a bányászok, a vasutasok és a szállítási munkások szövetségéről. Mivel ezen szakszervezetek bármelyikének sztrájkja azonnal súlyosan érinti a másik szervezetet, szükségesnek mutatkozott egy közös tanácskozási szervezet létesítése, amely összehívandó minden *nagy* országos mozgalom megkezdése előtt. Mindegyik szövetség vezetői közül kettőt-kettőt küldtek ki ebbe a bizottságba, amely 1914 április óta működik. Mindegyik szervezetnek kötelessége szükség esetén szimpátiasztrájkba lépni. Az angol szakszervezeti mozgalom dús sokféleségébe a három nagy szakszervezet „háromszövege” ismét egy új elemet hozott. A munkásság megélhetésének költségével (*cost of living*) foglalkozik John A. Hobson; az adózás kérdésével Ph. Snowden. Végül Vanderverde foglalkozik az Internationale kérdésével: megállapítja, hogy a nemzetköziség a háború alatt csak formailag él, a Nemzetközi Iroda működik ugyan Hágában, a valóságban azonban alszik; és nyugodni fog mindaddig, amíg a német és osztrák szocialisták követik kormányait. De az Internacionálé a háború után fel fog támadni. „Ugyanazok az okok, amelyek létrehozták az első Internacionálét, és 1889 után a másodikat — írja Vanderverde —, ismét ugyanezt az eredményt fogják létrehozni. Az osztályellentét annál élesebben fog feltámadni, minél tovább tart és minél pusztítóbb a háború. Az új kapcsolatnak nagy akadályai lesznek. Utal Liebkecht, Rosa Luxemburg és Klara Zetkinre,

„akiknek volt bátorságuk az igazság mellett kitartani mindenkivel szemben”. Említi Kautskyt, Bernsteint és Haaset, akik igyekeznek ellensúlyozni a német többség törekvéseit. „Életem legnagyobb szomorúsága — így végzi —, hogy látnom kellett Európa munkáságát egymással ellenséges táborokban. Életem legforróbb reménye, hogy egy napon ismét megbékülve fogom látni őket.” (403. l.) Az említettekén kívül még vagy ötven írot sorol fel, akik munkájukkal hozzájárultak az évkönyv tartalmához.

Mindenkinek, aki az angol munkásmozgalom és az angol szociális viszonyok iránt érdeklődik, ez az évkönyv a legkitünőbb segédeszközök egyike lesz.

Varga Jenő.

A nemzetköziség problémáihoz. (*An introduction to the study of international relations. By Grant etc. London: Macmillan & Co. 1916. 207 l.*)

A Council for the Study of International Relations kiadásában jelent meg ez a könyv, mely iránt akkora volt az érdeklődés, hogy az 1916 április havi első kiadást három hónappal később már a második követte. E rendkívüli népszerűséget a kötet nem érdemli meg. A tömeg számára készült, ügyesen kihasználva azt a konjunktúrát, hogy a közönség érdeklődése fokozottan terelődik a nemzetközi problémák felé.

A munka nem nyújt egyebet — sőt maga sem értékeli magát többre —, mint egy bevezető tanulmányt a nemzetközi kapcsolatok vizsgálatához. E pedagógikus jelleg azonban sokkal kevésbé érvényesült, mint az ellenségeinknél igen népszerű Otlet-féle háborús tanulmánynál (*Les problèmes internationaux et la guerre*) és e jelenség okait két körülményben találjuk meg. Az egyik az, hogy a munka szerkesztői (professzorok és kis látókörű angol szociológusok) az anyagot felosztották egymás között és így az olyan vitatételekben, mint a nemzetközi jog lényege (IV. fej.) és a népek szabadsága (VI. fej.) nem juthattak egységes szempontok kifejezéshez. A másik körülmény, amely a munka tárgyilagos értékét lerontja, a szerzők hiányos intellektusában rejlik. Bármily népszerű nevek is ezek Angliában (Grant, Urquhart, Greenwood, Hughes, Kerr), az angol imperializmus szükségét minden nemzetközi elhelyezkedés kiindulópontjául tekintik és képtelenek még elméletben is felállítani olyan korszakot, amelyben a természetes fejlődés azonos feltételeket követel meg, minden nép boldogulása számára. Az autoritás elve az angol külpolitika alfája és ómegája. Anglia nem képes olyan társadalmi színvonalat elképzelni, amelyben a nemzetközi élet irányítása nem a brit kormány külügyi szerveit illetné meg és ezt a csökönös merevséggel kormányról kormányra átplántált elvet a háborús angol szociológia siet — elevenebben, mint valaha — a bölcsélet körítésével feltálatni. Greenwood veszi kezébe ezt a kényes témát (183. és köv. l.) és amint egyrészt megállapítja, hogy a különböző fejlődési fokon álló államok társadalma szükségszerűen konfliktushoz jut arranézve, hogy me-

lyik nemzetet illesse meg az irányítás előjoga— politikai értelemben: hegemonia; szociológiai vonatkozásban: társadalmi szuverenitás —, addig az egész kötet valósággal propagandairat, amely a politika és a társadalmi élet számos példájával korteskedik amellett, hogy ez az irányítás mást, mint Angliát meg nem illethet.

Ennyit a könyv általános jellemzésére. Ha a részletekre megyünk át, ezek állandóan az angol autoritás elengedhetlensége körül gyűrűznek.

Az első fejezet szerzője Grant, tárgya: *War and Peace since 1815*. A Szent Szövetség kialakulása szerintünk nem a legalkalmasabban választott határkő a szerző számára arranéze, hogy a huszadik század külpolitikai ellentéteit szervesen bekonferálja. A Szent Szövetség terrorja egész Európát arisztokratikus köztársasággá alakította át és az egymásután felgyulladó forradalmaknak kellett jönniök, hogy a demokrácia a terrort elsöpörje. A porosz-francia háború után Grant végre az új korszak közelgő szelét érzi. A békés külszín szerinte is forrongó nyugtalanságot rejtget és a gyarmatpolitika konfliktusaitól a kölcsönös gazdasági verseny ellentétéig az út nyílegyenesen az örvénybe vezet. Az egyes nemzeti erők szilárd összetartását Grant Németországban az állam elméletének mániájául tekinti és ez az elszólás tagadhatalatlanul úgy tünteti fel a zsákmányra leselkedő Angliát, mint a szőlőre sandító rókát. Az egyén alárendelése az állami akarattal Németországban már patológikus: körülbelül ez Grant állítása és belülről bizonyára hozzáteszi, bár zúzná össze a német állami örületet egy benső forradalom, hogy aztán annál könnyebb legyen az osztozkodás. Ilyen beállítás után nem nagy értékű az a patetikus kijelentés, hogy a béke után a nemzetközi kötelező döntőbírótság elengedhetetlen.

A munka második része az új kor háborúinak okaival foglalkozik és e résznek Urquhart a szerzője. Különbséget tesz hódító hadjárat, *wars of conquest* (43. 1.) és elvekért folyó hadjárat, *wars of principle* (52. 1.) között. A fejezetnek tisztán a szemléltetés a célja és túlságos népszerűen van tartva. A vallásháborúkat a szerző feltétlenül az elvekért folyó háborúk közé sorozza, holott történetbölcséleti készséggel bíró szerzőt határozottan csábíthatott volna annak bizonyítása, hogy a vallásháborúk mint tértek el eredeti céljaiktól és alakultak át akár gazdasági harcokká, akár olyan nemzetközi konfliktusokká, melyek a vallási harc helyett a nemzeti vagy faji harc jellegét öltötték magukra.

A harmadik fejezet, mely a nemzetközi gazdasági kapcsolatokról szól, Greenwood tollából való. A munkának ez a része a legrokonszenvesebb. Az egyes államok fejlődésével velejár a gazdasági megerősödés és tapasztalati tények igazolják, hogyha a külpolitikai egyetértés hiányzik, úgy háború vagy gazdasági bojkott tör ki az egyes nemzetek között, mindenkor más epilógussal. Ha a nagy nemzetet a kis nemzet bojkottal sújtja, rendszerint megvan a kiengetselődés lehetősége: a gazdaságilag erősebb enged. Viszont gazdasági szempontból egyenlően minősített nemzetek gazdasági versenyre erőszakos összezapáshoz vezet és ilyenkor a faji ellen-

tétek vagy a *revanche* hazafias eszméi csak másodlagos értékű tényezők s a bonyodalom beállítását csupán siettetik, anélkül, hogy a közvetlen előidézésben részük volna. A figyelemreméltó fejtegetéseket az koronázza meg, hogy a szerző a háború utáni gazdasági harcot helyteleníti. A nemzetközi politika szerinte világgazdasági politikává kell hogy átalakuljon és az egyes államok politikája külügyi vonatkozásokban csak arra szorítkozzék, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat állandóan a humanizmus és a kölcsönös megértés oltalma alá helyezze.

A negyedik fejezet (*International Law*) Hughes munkája. Igen népszerűen azt a kérdést tárgyalja, vajjon a nemzetközi jog kodifikált törvénynek tekinthető-e. Hughes azt állítja, hogy a nemzetközi jog szankció nélkül is élő és érvényes, sőt ma is életben van. Az egyezmények tisztelete és a humanizmus az a két tényező, amely hivatott a nemzetközi események szankcióját biztosítani. E gondolatmenet természetesen igen primitív. Angliának, sőt, valljuk meg, Anglián kívül álló államoknak is hozzátartozik háborús természetrajzához, hogy a nemzetközi jogok megsértését nem veszik szigorúan. A nemzetközi egyezmények szankciója és a nemzetközi döntőbírók határozatainak kikényszerítése a jövő joga szempontjából eszerint nemcsak aktuális, de elsőrangú fontosságú is. Bizonyára a tárgy nehézsége riasztotta vissza a szerzőt attól, hogy ezt a kényes kérdést, mely igen erős felkészültséget kíván, fejtegesse.

Az ötödik fejezet azokról a politikai kapcsolatokról szól, amelyek a fejlődött és kevésbé fejlődött népek között fennállnak. A szerző, Kerr, érzi, hogy belekerült abba az útvesztőbe, mely színvallásra kényszeríti: vajjon melyik népet illesse meg ilyen esetben az autoritás és mindjárt meg is állapítjuk, hogy a kérdést eldöntetlenül hagyja, ellenben a kitűnő angol gyarmatpolitika sikereit hozza fel és a sorok között vezet rá bennünket, hogy a „civilizált nép” gondoskodása a kevésbé fejlődöttel szemben nemcsak áldásos, de társadalmi szükség is.

Az utolsó fejezet (Greenwood) végül a népek szabadságáról elmélkedik. A nemzetiségi kérdésnek rendkívüli jelentőséget tulajdonít és el kell ismernünk, hogy a lengyel, az elzászi francia, a cseh és a nem magyarajkú magyarhonos (*non magyar-Hungary*) mellett az ír nemzetet is olyannak említi, mely az uralkodó nemzetel állandó diszharmóniában van. A nemzetiségi kérdések megoldása az entente egyik háborús célja és bizonyára nem véletlenség, hogy az összes felszabadítandó nemzetiségek a központi hatalmak uralma alá tartoznak. Miként történjék az uralkodó nemzet és a nemzetiség közötti diszharmónia kiegyenlítése? Erre a szerző éppoly kevésbé tud választ adni, mint a mi politikusaink. Beolvastási törekvés érvényesüljön-e, avagy hagyassék meg az illető nemzetiség különleges kultúrájának szabad fejlődése? Az ír probléma bizonyára feszélyezi a szerzőt a válaszadásnál és ezért ahhoz a megoldáshoz jut, hogy a gazdasági fejlődésnek egyenlő feltételek mellett való lehetősége képes csupán a széthúzó nemzetiségű törekvéseket ugyanabban az országban ellensúlyozni.

Makai Ödön.

Báró Bruck, Középeurópa előharcosa. (*Richard Charmatz: Minister Freiherr von Brück, der Vorkämpfer Mitteleuropas. Sein Lebensgang und seine Denkschriften. Leipzig: S. Hirzel, 1916. X, 281 l. Preis M. 5.—*)

E könyvnek címe is, alkalmi jellege is azt a várakozást kelti, hogy benne Bruck személyével kapcsolatban meg fogunk ismerkedni a középeurópai törekvések történetének azzal a korszakával, melyben az osztrák-német vámunió terve kormányprogramra volt: az abszolutizmus és provizórium másfél évtizedén át az osztrák kormányok programja. E korszaknak első részében, 1849-től 1860-ig, az úgynevezett februári szerződés (1853 február 19) küszöbön álló revíziójáig az osztrák részről erőltetett vámuniós mozgalom hivatalos vezére Bruck báró volt, 1849 októberétől 1851 májusáig, mint kereskedelmi miniszter, 1855 márciusától 1860. április 22-én elkövetett öngyilkosságáig, mint pénzügyminiszter. Ő dolgozta ki a vámunió megvalósítását körvonalazó terveket és emlékiratokat, ő irányította a tárgyalásokat és a sajtóhadjáratot. Történelmi életrajzától tehát, még ha nem is éppen a középeurópai kérdés aktualitásából készült volna, joggal várhatjuk e vámuniós mozgalom összefoglaló ismertetését és bírálatát vagy elemzését.

Ismeretes, hogy Ausztriának e korbéli vámuniós kísérletei a német hegemoniáért folyó harcnak alkották egyik részletét, annak a harcnak, melyet végül is 1866-ban a fegyverek döntöttek el. Nem közvetlen gazdasági érdekek, hanem dinasztikus és külpolitikai célok iktatták 1849 októberében a vámuniót amaz ellenforradalmi kormány programjába, amely alig egy évvel előbb, megalakulásakor a német forradalom nagynémet ideáljával szemben még éppen az ellenkező politikát, a német Bundtól független fejlődés politikáját hirdette első kiáltványában. Mindazáltal ez a középeurópai politika sem előzményeiben, sem fejleményeiben nem volt csupán külpolitikai affér. A külpolitikának, az állam belső organizációjának, a nekilendült közgazdasági fejlődés intézményeinek és jogi kereteinek általános lazasága, tömördek elintézetlensége, a forradalmak által kimozdított európai viszonyok általános egyensúlytalansága vetette fel a német hegemonia kérdését s benne a vámuniós kísérleteket, — természetes tehát, hogy a vámuniós politikának, Bruck terveinek sorsát a kor összes nagy történelmi tényezőinek, külpolitikai, nemzetiségi, közgazdasági és társadalmi erőinek küzdelme határozta meg és döntötte el.

E küzdelem folyamatának még igen sok megoldásra váró problémája van, összefoglaló, minden nagy történelmi tényezőre kiterjedő, egységes történelme pedig még nincsen. Német és osztrák történetírók (Sybel, Springer, Friedjung) megírták a küzdelem külpolitikai történetét, vámpolitikusok (Beer, Gärtner, Zimmermann, Kautz, Matlekovits, Láng) felfejtették külkereskedelmi és egyéb közgazdasági vonatkozásait, szocialista történetírók (Renner, Bauer) fejtegették már belpolitikai jelentőségét az ellenforradalmi reakció rendszerében, a magyar történetírás is (Beksics, Acsády) foglalkozott vele nemzeti szempontból, Kemény Zsigmond részletesen elemezte a magyar állami önállóság s az európai fajok harcának szempontjából, s mégis, egész sora van még az itt felvetődő kérdéseknek, melyekre biztos feleletet adni még ma sem lehet.

Nem tudjuk még ma sem, milyen s mekkora szerepe volt Ausztria nagynémet törekvéseiben annak, hogy a Schwarzenberg-Stadion kormány alkotmányreformáló kísérletei az egységes osztrák állam megszilárdítására Kremsierben csődöt mondtak. Azt sem tudjuk, hogy a külpolitikai célok érdekében készült vámuniós terv megvalósulása ellenkezett volna-e az osztrák iparosok érdekeivel s ha igen, milyen szerepük volt az osztrák nagyiparosoknak a terv bukásában. Tisztázatlan még- az orosz cár

beavatkozásának kérdése is. Eldöntetlen még, vajjon a német közép-államok: Bajorország, Württemberg és Szászország komolyait gondoltak-e arra, hogy a porosz vezetés alatt álló Zollvereinből kivájlának, avagy csupán azért tárgyaltak-e Ausztriával, hogy bizonyos vámpolitikai kívánságaik érdekében nagyobb nyomást fejthessenek ki Poroszországra. Valóságos rejtély még ma is, miért nem erőszakolta ki Schwarzenberg a vámuniót a híres olmtüzi tárgyalásokon (1850 november), mikor a még habozó politikájú s készületlen Poroszországot oly szégyenletes megalázkodásra tudta kényszeríteni. Vítás még az is, mi az összefüggés Ausztria vámuniós törekvései és az osztrák-magyar vámközösség megteremtése (1850 október 1) között: ez a változás az unió esélyeit javította vagy rontotta-e. És végül, ha nem az egyes tényezők szerepét és viszonyát nézzük, hanem az ügy egész komplexumát, megoldásra váró feladat még ma is, az egyetemes gazdasági fejlődés és az európai államfejlődés törvényszerűségeiből megmagyarázni, mi tette e korban a középeurópai egységes gazdaságbirodalom problémáját a külpolitika és külkereskedelmi politika tengelyévé s végül is mi állta útját megvalósulásának.

Charmatz könyve ezeket a problémákat fel se veti, sőt a német kérdésnek állását, a vámuniós politika előzményeit és sokágú vonatkozásait annyira se vázolja, hogy legalább némi történelmi háttérből láthatóknak kiemelkedni Bruckot, hogy legalább azt láthatóknak, mily nagy történelmi erők küzdelmének középpontjában állott. Elmondja Bruck akciójának külső eseményeit, többször és különböző formákban előadott javaslatainak keletkezését, ismerteti a tárgyalások menetét, az osztrák és a németországi hivatalos és érdekképviseleti állásfoglalásokat. Mindezt még csak nem is olyan teljességben, amint szakmunkákból már úgy is megismerhettük. Brück emlékiratait pedig nem elemzi kritikailag, hanem kiragadva belőlük néhány általánosabb gazdaságpolitikai és alkotmánypolitikai elvet, minden történelmi mérlegelés nélkül, magasztaló szavak áradatában hígítja fel őket.

Igy aztán néha az a benyomásunk, hogy Brück javaslatai jelentéktelen vámpolitikai és pénzügyi nehézségeken vagy udvari intrikák miatt buktak meg, máskor meg hajlandók vagyunk azt hinni, hogy Brück afféle jozefinus természetű utópista volt, aki ábrándos közgazdasági plánokban lelte kedvét, megvalósításukért azonban egész egyénisége és súlya latbavetésével harcolni sohasem próbált. Nem volt sem az ötvenes évekbeli középeurópai törekvéseknek harcosa, sem a mai középeurópai mozgalomnak „előharcosa”. Ch.-nak ekként sikerült a maga tárcáiról szempontjaival és módszerével az, ami bizonyára nem volt szándéka, sikerült hősét minden történelmi jelentőségétől megfosztani.

Azaz, hogy mégsem sikerült. Könyvének második felében ugyanis újra kiadta Bruck emlékiratait (155—281. l.), amelyek, bár érvelésük nagyjából vitatkozó jellegű s az ellenfél meggyőzését szolgálja, mégis széles külpolitikai és gazdaságpolitikai alapon készültek, felidéznek a kor nagy történelmi tendenciáit és Közép-Európa problémájának kutatói számára ma is értékes támaszpontokat nyújtanak.

Ch. könyvének csupán ez emlékiratok adnak értéket. Amily kevés elmélyedéssel ismerteti Ch. a Bruck által vezetett vámuniós mozgalmat, épp oly felületesek könyvének azok a részei, melyek a Bruck nevéhez fűződő számos gazdaságpolitikai intézmény történetével foglalkoznak. (Osztrák Lloyd, közigazgatási és közlekedési reformok, postai reform, konzuli intézmény, kereskedelmi kamarák, gazdasági szakoktatás, februári szerződés, osztrák hitelintézet, valutarendezés, új ipartörvény.) Sorra ismerteti ezeket az alkotásokat, de anélkül, hogy rendszerbe foglalná, anélkül, hogy történelmi megvilágításban a kapitalisztikus fejlődés folyamatába helyezné azokat. Nem is vesszük észre, hogy ez alkotásokban a bur-

zsoázia ekkor teremti meg a magának való jogrendet és gazdaságpolitikai intézményeket, nem látunk bennük egyebet, mint egy buzgó miniszter hivatali ténykedését. Ez alkotások szinte teljesen elvesztik történeti esemény-jellegüket, amint hogy Ch. könyve eszébe sem történelmi életrajz, hanem családi életrajz, amire rávall az a tömördek, lépten-nyomon zavaró bizantinus, hódoló magasztalás Brück imponáló, megvesztegető egyéniségéről és fellépéséről, a hibákat és balsikereket eltussoló, mindent megértő és mindent megbocsátó kegyeletes elmélkedések, melyek, épp úgy mint Ch. módszere általában, Ch. könyvét hasonlatossá teszik az oly jubileumi munkálatokhoz, amelyeket alárendelt tisztviselők szoktak írni hivatalfőnökeik érdemes munkásságáról.

Amily kevésbé érdekli Ch.-ot, hogy mily feladatokat teljesített az abszolutizmus a kapitalisztikus fejlődés jogi és gazdaságpolitikai előfeltételeinek megteremtésével, egész sereg feudális intézmény eltakarításával, egyszóval a polgári forradalmak testamentumának fokoként való végrehajtásával, épp oly kevésbé fedi fel az abszolutisztikus kormányzatnak s a katonai diktatúrának belső ellenmondásait és válságait, melyeknek végül is az abszolutizmus rendszerének összeomlását kellett előidézniük. Brück lázas közgazdasági munkásságának lelkes ismertetése közben szinte teljesen megelégedik arról, hogy mindez az abszolutizmus és a katonai diktatúra oltalmára és oltalma alatt történik, mintha természetesnek és Brück pályája és egyénisége szempontjából s az olvasó szempontjából is egészen közömbösnek tartaná, hogy Ausztriában akkor — enyhén szólva — a 14. § uralkodott.

Czöbel Ernő.

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK JEGYZÉKE*:

- Ábrahám* Ernő: Csillagok a Tiszában. Élet-kiadás. 284 1. 4 K.
- Antal* Sándor: A csudálatos szemű katona. Nagyvárad: Szerző. 146 1.
- Cassirer*, Ernst: Freiheit und Form. Studien zur deutschen Geistesgeschichte. Berlin: B. Cassirer. XIX, 575 1.
- A debreceni egyetem* népsz. főisk. tanfolyamán tartott előadások. Sajtó alá rendezi *Bernolák* Nándor. Csáthy-kiad. Ára egyenként 60—150 f. (1. Pokoly József: A háború.— 2. Kiss Géza: Háború és jogrend. — 3. Kovács Gábor: A világháború közgazd. okai. — 4. Darkó Jenő: Az ősmagyar hadiszervezet és taktika. — 5. Teghze Gyula: A háború és a nemzetközi jog.— 6. Kenézy Gyula: Háború és sebgyógyítás. — 7. Lencz Géza: A háború etikai megítélése. — 8. Tankó Béla: A háború értékelési tanulsága. — 9. Haendel Vilmos:
- A hatalmi csoportok erőmérlege. — 10. Iványi Béla: A magy. tűzérség fejlődése a XV—XVI. században. — 11. Mitrovics Gyula: Az esztétika alapvető elvei.)
- Divéky* Adorján: A lengyelek és Ausztria. Kny. 22 1.
- Divéky* Adorján: A lengyelek és az entente hatalmak. Singer és Wolfner. 20 1.
- Divéky* Adorján: Lengyelek és németek. Kny. 24 1.
- Dudinszky* Nesztor: Rabszolgák földjéről. Apostol-nyomda. 184 1. 4 K.
- Durig*, Arnold: Die Ermüdung. Wien, Holder. 211 1.
- Falu* Tamás: Csipke. Singer és Wolfner. 48 1. 2 K.
- Gunyor* Pál: Tövises és rózsák; aforizmák, epigrammák és szatírák. Egsrenberger. 220 1.
- Madzsar* József: A meddő Budapest. (A Stefánia-Szövetség kiadv. 8.) Pfeifer. 78 1. 4 K.
- Muraközy* Gyula: Emberélet. Singer és Wolfner. 159 1. 3 K.

* E munkák közül azokra, melyek szemlénket közelebbről érdeklík, még visszatérünk.